

PAUL VAN OSTAIJEN

Leesexemplaar

MATTHIJS
DE RIDDER

**PAUL
VAN
OSTAIJEN**

De dichter die de wereld
wilde veranderen

P E L C K M A N S

Querido Facto

INHOUD

DEEL 1 **Pol**

Omdat gij dan gelukkig zijt	9
Mijn bloedverwanten droomden	25
Of het duren zal, is af te wachten	35
Godsdienst & Vorst & Staat	57
Ik mag geen tijd verliezen	91
Eens was zijn broer de dode	131

DEEL 2 **Zot polleken**

Atheneum	147
Bob	185
Wij willen ons eigen leven leven	201
De bezetting begint	241
Verlaten forten	279
Tingeltangelinteling	299
Broodroof	333
De prinses van Ji-Ji	361

DEEL 3 **Paul**

Music-Hall	381
Het nieuwe geslacht	391
Recensent van de nieuwe tijd	415
Dynamiekers	435
Mijn luie luipaard	451
De zaak-Mercier	465
De snelle vlucht van stad tot stad	489

DEEL 4 **Paus**

De moordenaars	511
Knal! Liebknecht	529
Ecce Europa	549
Barbaarse dans	573
Kataklump	593
Misschien wordt eens de nood zo groot	613
De Emma gezonken – Bemanning gered	657

DEEL 5 **Polte**

Het bordeel van Ika Loch	677
Emmekelief	703
Modernistische dichters	721
Melopee	749
À la Vierge Poupine	767
Deze belachelik-tijdelijke ballast	795
Miavoye-Anthée	817
Epiloog	847
Dank	851
Bibliografische aantekeningen	855
Noten	859
Register	891

Hendrik van Ostaijen,
vader van Pol

Maria van Ostaijen,
moeder van Pol

Hubertina van Ostaijen,
zus van Pol

Pieter-Floris van Ostaijen,
broer van Pol

Stan van Ostaijen,
broer van Pol

Pol van Ostaijen

Jos Léonard,
oudste vriend van Pol

Floris Couteele,
klasgenoot van Pol

Robert van Passen,
klasgenoot van Pol

DEEL 1

POL

Leesvoorbeeld

Lieve Ouders

Wat ben ik blij dat
ik U ook een nieuwjaars
brieven kan schryven nu toch
kan ik laten zien hoe ik in de school
mijn best doe om goed te leeren. Ik
zal voortaan nog beter op-
passen dan ge lukte hij zijt

De nieuwjaarsbrief die Pol van Ostaijen op 1 januari voorlas aan zijn ouders
(Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis)

Omdat gij dan gelukkig zijt

De eerste jaren 1896-1903

Leopoldus Andreas – Pol – van Ostaijen wilde best proberen om in de pas te lopen. Hij was niet van slechte wil. Zo liet hij toch aan het begin van ieder jaar onder de zachte dwang van de traditie uitschijnen.

‘Lieve Ouders,’ begon op 1 januari 1903 de voordracht van zijn eerste zelfgeschreven nieuwjaarsbrief. Hoewel hij nog zeven jaar moest worden, liet hij als nakomertje in een typisch katholiek gezin subtiel blijken dat zijn bestaan als ongeletterde wat hem betrof lang genoeg had geduurd. Zijn oudste zus, Hubertina, was twintig en had haar laatste nieuwjaarsbrief jaren voordien al voorgelezen. Hetzelfde gold voor Pieter-Floris, die achttien jaar oud was en zich opmaakte om theologie te gaan studeren aan het seminarie van Mechelen. Zelfs de vijftienjarige Stan, die Pol nog het dichtst in leeftijd naderde, was de jaarlijkse traditie al ontgroeid.

‘Wat ben ik blij dat ik U ook een nieuwjaars briefken kan schrij-ven,’ klonk Pol dan ook opgelucht, ‘nu toch kan ik la-ten zien hoe ik in de school mijn best doe om goed te lee-ren.’

De aartsengel die centraal bovenaan de goudomrande brief was geplakt, keek goedkeurend op Pols vorderingen neer. De jonge scribent had zijn hoofdletters met trefzekere halen gekalligrafeerd, al was de rest van zijn handschrift wat aarzelend, net zo aarzelend als het vervolg van zijn nieuwjaarswens.

*Ik zal voor taan nog be-ter op-pas-sen omdat gij dan ge luk kig zijt.
Alle dagen zal ik God voor U-we ge zound hei bid-den en hem vra-ge
dat Hij U Zij nen bes ten ze-ge zou schen-ken, ik hoop Lieve Ouders
dat het nieuwejaar voor ons al-len een ge luk-kig jaar zijn zal.¹*

De nieuwjaarswensen van Pol waren opgesteld volgens de geplogenheden van het genre. In zijn nieuwjaarsbrief wenste hij zijn ouders alle geluk toe en beloofde hij braaf te zullen studeren. Toch klonk in zijn voornemen om goed op te letten op school een opmerkelijk voorbehoud door. Hij deed het vooral om zijn ouders er een plezier mee te doen. Alsof het verwerven van de vaardigheid om te lezen en schrijven losstond van zijn functioneren op school. Het een deed hij voor zichzelf. Het ander om zijn ouders te plezieren.

Als zesjarige dreumes was Van Ostaijen uiteraard nog lang niet bezig de taal te manipuleren zoals hij dat later als dichter zou doen. Hij had al moeite genoeg een woord als ‘gezondheid’ van zijn dialectische bijklank te ontdoen. Toch lijken deze jeugdige oprechte zinnen meer te vertellen dan er op het eerste gezicht staat. Hier en daar schemert door de tekst het beeld van een jongen die zich wat onbehaaglijk begint te voelen in zijn schooluniform en dit ternauwernood voor zijn lieve ouders weet te verbergen. Ergens schuilt het besef dat er een wereld te ontdekken viel die zich ophield buiten de muren van de school en zijn ouderlijke huis.

Niet dat Pol al veel weet had van een bestaan buiten de Antwerpse Sint-Jozef-parochie. De drukte van de havenstad was voorlopig vooral achtergrondgeluid bij het leven dat zich voor hem en zijn familie grotendeels afspeelde binnen de grenzen van Klein Antwerpen, de wijk die tussen het Stadspark en de Mechelsesteenweg lag ingeklemd, en die zich alleen in zijn naam al half had afgewend van de grote stad.

Lieve ouders I: Hendrik Pieter van Ostaijen

De naam ‘Klein Antwerpen’ verwijst naar de middeleeuwse afspanning ‘Cleyn Antwerpen’, gelegen aan de onverharde landweg, ofwel ‘leemstraete’, richting Berchem. Om deze afspanning heen had zich in de loop der tijd een gehuchtje gevormd, dat op een boogscheut van de versterkte vesting Antwerpen eeuwenlang zijn landelijke karakter wist te bewaren. Daar kwam een abrupt einde aan toen in 1864 werd begonnen met de afbraak van de Spaanse omwalling van de stad. Op de plek waar de muur had gestaan, kwam een brede boulevard te liggen (de huidige Leien), het Stadspark werd aangelegd op een overbodig geworden schans, en de grond langs de uitvalswegen werd in hoog tempo verkaveld.

Het was aanvankelijk vooral de gegoede burgerij die kans zag de oude stad te verlaten en net buiten het centrum een optrekje te laten bouwen. Langs het

Pieter Floris Jacobus van Ostaijen
(Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis)

Maria Catharina Boets
(Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis)

park en de Leien verrezen ware stadspaleizen, maar ook iets verderop aan de oude ‘leemstraete’, die inmiddels Lange Leemstraat was gedoopt, werden links en rechts kolossale herenhuizen uit de grond gestampt. Zoveel kapitaal en expansiedrang verzameld op één plek maakte van Klein Antwerpen voor menig ambachtsman de ideale buurt om er een winkel of een werkplaats te huren of, wie weet, op termijn zelfs wel te kopen.

Dat was de droom die rond 1880 had postgevat bij een jonge nieuwkomer in de stad – de blikslager en zinkbewerker Hendrik Pieter van Ostaijen.

Hendrik kwam uit Nederland. Hij was in 1852 geboren in het Noord-Brabantse Steenbergen. Als zoon van de koper- en blikslager Pieter Floris Jacobus van Ostaijen en Maria Catharina Boets leek zijn leven bij geboorte al voor hem te zijn uitgetekend. Hij zou ambachtsman worden, net als zijn voorvaderen, die al generatieslang werkzaam waren in de metaalbewerking. Pieters eigen vader, Willem, was hoefsmid. Zijn opa, Cornelis, mocht zich meesterhoefsmid noemen en had in dat ambacht zoveel aanzien verworven dat hij het tot loco-drossaard van Steenbergen schopte. Zelf had Pieter zijn bezigheden gaandeweg uitgebreid naar de loodgieterij, een stiel die hij op zijn twee oudste

overgebleven zoons, Hendrik en Kornelis, had overgedragen.² Maar hier stakte de eeuwige voortkabbellende geschiedenis enigszins. Naarmate de jaren zeventig van de negentiende eeuw vorderden, werd de vraag of dit soort ambachten in Steenbergens wel een toekomst hadden namelijk steeds pregnanter. Het was crisis. De krach van de beurs van Wenen in 1873 had de hele wereld in een diepe depressie gesleurd. Daar kwam nog bij dat de lokale economie volledig op haar kop stond. Zolang men het zich kon herinneren hadden mensen in Steenbergens de kost verdiend met het verbouwen van meekrap en vooral met de productie van de dieprode kleurstof die je uit deze plant kunt winnen. Toen er in 1870 een manier werd gevonden om deze kleurstof met een vrij eenvoudig chemisch proces uit koolteer te extraheren, verdween van de ene op de andere dag de vraag naar het dure meekraprood.

De komst van een suikerfabriek in 1871 verzachtte deze economische ramp enigszins, maar kon toch niet voorkomen dat veel Steenbergensaren hun horizon begonnen te verleggen. Niet alleen de telgen uit het gezin Van Ostaijen begonnen hardop te overwegen of ze hun bestaan elders moesten gaan opbouwen. Ook bij de Boetsen, met name onder de kinderen van Hendriks oom Kornelis Boets, de broer van Hendriks moeder, begon het te kriebelen.

Hendriks jongere broer, Kornelis Constant van Ostaijen, was duidelijk de meest avontuurlijke van de familie. Al vanaf zijn zestiende was hij in verschillende dorpen in de omgeving in de leer gegaan bij smeden en koperslagers, maar nergens had hij echt zijn draai kunnen vinden. In 1875 besloot hij dat hij het al die tijd te dicht bij huis had gezocht. De toekomst lag in de grote stad. Rotterdam, dat in vogelvlucht zo'n vijftig kilometer ten noorden van Steenbergens ligt, was de dichtstbijzijnde grote stad. Maar de meest directe route kon in die dagen ook daadwerkelijk alleen door vogels worden benut. Voetgangers konden het veer bij Willemstad gebruiken om het Hollands Diep over te steken. Voertuigen moesten omrijden naar Moerdijk om daar de boot te nemen, waar sinds 1872 ook een spoorwegbrug lag.

Antwerpen, zo'n zestig kilometer zuidwaarts gelegen, was al met al een stuk gemakkelijker te bereiken. Je moest weliswaar de grens over, maar de treinverbinding met België had die barrière gereduceerd tot een kort oponthoud in Essen, waar de douane aan boord kwam om de reizigers te controleren op in te voeren goederen. Bij de opening van de verbinding in juni 1854 had *Het Handelsblad* uitgeroepen dat Nederland en België 'na 24 jaren gescheiden te zyn geweest, thans weêr nauw en broederlyk aen elkander zullen verbonden zyn'.³ Dat was wat overdreven. De afstand tussen de landen was niettemin een

aanzienlijk stuk kleiner geworden. Vanuit het naburige Zevenbergen waren de Van Ostaijens in twee uur in Antwerpen.

Kornelis vertrok in oktober 1875 als eerste naar de Scheldestad, waar hij een jaar later gezelschap kreeg van broer Jan. Daarmee was het pad geëffend voor Hendrik, die de kat nog even uit de boom had gekeken, maar in mei 1877 het voorbeeld van zijn jongere broers volgde.

Ook Antwerpen beleefde in die jaren geen hoogconjunctuur en anders dan in Steenberghe was de naam Van Ostaijen nog geen merk waar Hendrik en zijn broers op konden terugvallen. Jan hield het vermoedelijk niet lang uit en keerde terug naar het ouderlijk huis. Kornelis bleef langer hangen, maar belandde via omzwervingen langs Brussel en nogmaals Antwerpen uiteindelijk in Amsterdam. Hendrik was ondertussen vastberaden zijn Antwerpse avontuur tot een succes te maken. Hij huurde een kamer boven een café in de Zilver-smidstraat en nam een baan aan als leerjongen bij loodgieter Van Zeeland aan de Teniersplaats, aan de rand van de nieuwe uitbreidingswijken.

Het was een begin, maar ook niet meer dan dat. Veel verder dan het hulpje van een loodgieter bracht Hendrik het in zijn eerste jaren niet. Toch was zijn voorbeeld vermoedelijk het duwtje dat zijn neef Hendrik Jan Boets nodig had om in 1879 eveneens naar Antwerpen te komen. Hendrik Jan was net als zijn vader huis- en rijtuigschilder. Hoewel zij uit een lange lijn van simpele ambachtslieden stamden, hadden de Boetsen in de loop der tijd wat kapitaal vergaard. Niet genoeg om nooit meer te hoeven werken, maar voldoende om geen genoegen te hoeven nemen met een kamertje boven een café. Hendrik Jan huurde bij graveur Baseleer een keurige bovenwoning in de nagelnieuwe Loosstraat nummer 4 (tegenwoordig Van Schoonhovenstraat), pal tegenover de Ooststatie, de voorloper van het huidige Centraal Station. En wat meer was: hij nodigde zijn neef uit om bij hem te komen wonen.

Hendriks blik op Antwerpen moet vanuit de Loosstraat drastisch zijn veranderd. De Zilver-smidstraat lag weliswaar in de schaduw van het stadhuis, maar de luister die dit deel van de stad ooit had gehad, was behoorlijk verbleekt. Op de Grote Markt zelf straalde het stadhuis nog net genoeg gezag uit om hier de façade van het grootse verleden overeind te houden, maar direct achter het centrum van de Antwerpse macht, in de wirwar van steegjes en gangen tussen de oude pakhuizen die helemaal tot aan de grillige kadefijn doorliepen, zag de wereld er heel anders uit – smeriger vooral, ongeregelder en ontuchtiger ook. De dagloners en hun enorme gezinnen leefden er vaak in grote armoede en de grens tussen een café en een bordeel was er bijzonder

vaag. Met zijn vervallen woonhuizen en het leven dat er zich voornamelijk op straat voltrok, was dit het soort wijk dat je tot de charme van een grote havenstad zou kunnen rekenen. Voor de brave katholiek Hendrik was dit echter niet meteen een omgeving waarvoor hij zijn vertrouwde Steenberghe had opgegeven. Het nieuwe Antwerpen daarentegen – het Antwerpen dat nog volop in aanbouw was, het Antwerpen dat de rug naar de haven had gekeerd –, dát Antwerpen bood wel perspectief.

Hendriks uitzicht op een comfortabel en geregeld leven nam concrete vormen aan toen hij op een goede dag naar een klus werd gestuurd in Klein Antwerpen. Volgens de familieverhalen werd hij ontboden bij schilder en beeldhouwer Jules Pecher, die in de Hertoginstraat nummer 10 woonde, een zijstraat van de Lange Leemstraat. Hoewel Hendrik in zijn leven nooit veel interesse voor kunst aan de dag heeft gelegd, had hij de naam van deze kunstenaar mogelijk weleens horen vallen. Pecher was namelijk een van de beeldhouwers die door het liberale stadsbestuur werden ingezet om de stadsuitbreiding van de voorbije tien, vijftien jaar te verheerlijken. Op weg naar de Hertoginstraat – langs het station, voorbij de Zoo, door het Stadspark – passeerde Hendrik bij de gloednieuwe Sint-Jozefskerk het voorlopige hoogtepunt uit Pechers carrière: het enorme monument ter ere van Jan Frans Loos, de burgemeester die aan de basis stond van de stadsuitbreiding.

Helemaal toevallig was het niet dat juist Jules Pecher was uitverkoren voor dit monument. Het initiatief kwam uit de schoot van de Liberale Partij, een beweging waarmee de familie Pecher, die groot geworden was in de rederij en de internationale handel, prima banden onderhield. Pecher snapte bovendien wat de functie van dit soort publieke kunstwerken was en had vermoedelijk niet al te luid geprotesteerd toen bleek dat hij nauwelijks inbreng had in de compositie van het gedenkteken voor Loos.⁴ Het organisatiecomité wilde Loze Frans, zoals de burgemeester in de volksmond werd genoemd, namelijk niet als held tonen, maar veeleer als dienaar van een ideaal dat elke burger eigenlijk zou moeten nastreven. ‘Door J.F. Loos te eren’, sprak burgemeester Leopold de Wael bij de onthulling in 1876, ‘heeft u een principe verheerlijkt dat in de ziel de edelste gevoelens naar boven haalt, die van het grootste nut zijn voor de staatsveiligheid.’ Dat principe was de dienstbaarheid aan de gemeenschap. ‘Nuttig zijn’ was volgens De Wael niet alleen het persoonlijke motto van Loos, maar in algemene zin was het ‘de sobere plicht’ die men zichzelf en zijn medemens verschuldigd was.⁵ Dat was wellicht de reden dat Loos het in zijn eigen monument moest doen met een bescheiden borstbeeld, terwijl om hem heen

vier levensgrote allegorische figuren stonden, die de nijverheid, de handel, de scheepvaart en de schone kunsten symboliseerden. Hoog boven de beeltenis van de burgemeester torende bovendien de Antwerpse Maagd uit, als zinnebeeld van de gemeenschap om wie dit monument eigenlijk draaide.

De inhuldiging van het monument voor Loos had later dat jaar nog een staartje gekregen. De katholieke dagbladers had de installatie van het eerbetoon voor een liberale burgemeester door het liberale stadsbestuur met argwaan bekeken. Bij de onthulling waren her en der wel wat opmerkingen gemaakt over een zeker onevenwicht in de compositie van de beeldengroep – wat overigens kon kloppen, de allegorische figuren had Pecher namelijk uitbesteed aan zijn Brusselse vriend Edouard Van Rasbourgh, die op zijn beurt de hulp had ingeroepen van de uit Parijs gevluchte Auguste Rodin. Maar verder had men geen argumenten gevonden om dit liberale feestje te verstoren. Zo afwijkend was het monument nu ook weer niet. De Antwerpse Maagd vervulde geen andere rol dan die op honderden andere plekken in Antwerpen door de Moedermaagd Maria werd opgenomen – die van zachte representatie van het opperste gezag. Het bleef dus bij wat tandengeknars. Totdat bleek dat het marmer dat Pecher had gebruikt niet tegen vorst bestand was en het monument twee maanden na de onthulling onder een houten overkapping moest worden geplaatst. ‘Loos gaat in de doos!’ schamperde *Het Handelsblad*.⁶

Hendrik van Ostaijen was zich uiteraard niet voortdurend bewust van de symbolen die hem omringden. Toen hij op weg naar de Hertoginstraat langs het monument voor Loos kwam, had hij ongetwijfeld andere zaken aan zijn hoofd. En zelfs bij Pecher thuis was het vermoedelijk niet het gepolijste marmer dat de meeste indruk op de jonge loodgieter maakte. Hij liet zijn oog namelijk vallen op de rijzige dienstmeid van de beeldhouwer. Maria Catharina heette ze, net als Hendriks moeder, en ze bleek in haar zoektocht naar een beter bestaan al even ver van haar geboortegrond te zijn afgedwaald als Hendrik.

Lieve ouders II: Maria Catharina Engelen

Maria Catharina Engelen was in 1853 geboren in Rekem, even ten noorden van Lanaken en Maastricht. In de tijd dat steden en heerlijkheden als pasmunt golden in de huwelijkspolitiek van adellijke geslachten, was Rekem ooit zeer gewild geweest. Zeker toen het oord in 1623 door keizer Ferdinand II werd verheven tot een Vrij Rijksgraafschap, en het dus feitelijk een zelfstandig staatje

werd binnen het Heilige Roomse Rijk, bokste Rekem een tijdlang ver boven zijn gewichtsklasse. De graven van Rekem maakten van de kleine gemeente met de bouw van een kasteel, een omwalling en een toegangspoort een heuse stad. Er werden eigen munten geslagen en men onderhield een eigen leger. Toen Maria geboren werd, was die tijd lang vervlogen. Sinds het graafschap in de Franse tijd had opgehouden te bestaan, waren veel van de vroegere regio-functies verdwenen en viel de gemeente haast volledig terug op de landbouw. De geschiedenis zou nooit helemaal uit het stadje verdwijnen. De zelfstandigheid die Rekem ooit had gekend, was misschien verdwenen, maar de inwoners droegen haar in het hart. En zeker in het religieuze leven bleef Rekem een belangrijk centrum. In het begin van de negentiende eeuw diende het oude franciscaner klooster als toevluchtsoord voor een belangrijke groep norbertijner monniken die door de Franse overheersers uit hun abdij in Postel waren verjaagd. Ook na het vertrek van de Fransen ontfermden zij zich nog decennialang over de kerk en de landerijen van Rekem.

De familie Engelen boerde al sinds mensenheugenis in en rond Rekem. Ze behoorden volgens de overlevering tot de categorie welgestelde landbouwers. Lambert Engelen vormde op die regel geen uitzondering. In 1852 trouwde hij met Maria Catharina Vanderhoven. Tien maanden later verwelkomden zij hun eerste dochter, die ze eveneens Maria Catharina noemden. De eerstgeborene kreeg dus de naam van haar moeder, al werd zij door haar gestalte in de familie al snel Lange Triene genoemd. Toch zal haar volledige naam haar dierbaar zijn geweest. Ze was nog geen acht jaar oud toen haar moeder in het kraambed van haar zevende kind overleed. Ook Maria's pasgeborene zusje haalde het niet, terwijl het gezin eerder al een zoontje en een tweeling had verloren. Het zijn trieste statistieken, die destijds evenwel niet ongebruikelijk waren.

Maria's vader hertrouwde in 1864 met de weduwe van zijn broer Joannes, die een jaar voordien gestorven was. Tante Antoinette werd zo Maria's stiefmoeder. Uit haar eerste huwelijk nam Antoinette vijf kinderen mee en samen met Lambert Engelen kreeg ze nog een dochter en een zoon, zodat het samengestelde gezin Engelen uiteindelijk tien kinderen telde – negen meisjes en één jongen.

De drukte van het ouderlijk huis wist de ondernemende Maria al vroeg te ontvluchten, haar voorbestemming ontliep ze echter maar half. Voor vrouwen die, zoals Maria, rond hun twintigste nog geen geschikte boer hadden gevonden om mee te trouwen, waren de alternatieven in Rekem niet al te talrijk. De meesten werden huishoudster. Maar ook hier liet de economische teruggang van die jaren zich voelen. Minder en minder families konden zich een hulp

permitteren en dus waren veel meisjes gedwongen elders emplooi te zoeken. Na het eerst een paar jaar in Rekem te hebben geprobeerd, trok Maria naar het naburige Uikhoven. In 1876 werkte ze korte tijd als dienstmeid in Maastricht, maar nog datzelfde jaar realiseerde ze zich dat ze het verder van huis moest gaan proberen. De kans op een stabiele betrekking was vele malen groter in steden met een ruime rentenierende bovenklasse. In Antwerpen bijvoorbeeld.

Het moet een drastische beslissing zijn geweest voor een meisje uit een familie die al sinds mensenheugenis dezelfde akker omploegde. Anderzijds was de generatie van Maria de eerste voor wie Antwerpen vlot bereikbaar was. Sinds treinmaatschappij Grand-Central Belge eind jaren 1860 de meeste concurrenten had opgekocht en de belangrijkste lijnen met elkaar had verbonden, was het vanuit de Maasvallei nog slechts vier uur treinen naar de Scheldestad. Haar vertrek hoefde dus geen afscheid te betekenen. Toch durfde Maria de stap niet helemaal alleen te zetten. Toen ze in de late zomer van 1876 de trein naar Antwerpen nam, sleepte ze haar zeven jaar jongere zusje Hubertina met zich mee.

De gezusters Engelen vonden beiden zonder al te veel problemen werk, al waren ze het erover eens dat Maria's adres een lot uit de loterij was. Jules Pecher was het soort kunstenaar dat eigenlijk niet hoefde te werken voor het geld. Meer nog, het monument voor Loos, dat hij toen Maria bij hem in dienst trad net had voltooid, had hem een slordige 40.000 frank *gekost*.⁷ Het leek hem niet te deren. Pecher leidde bovendien een interessant sociaal leven. Jaren later, wanneer ze al lang getrouwd was en Hubertina het baantje van haar had overgenomen, vertelde Maria nog graag twijfelachtige verhalen over de illustere figuren voor wie ze bij Pecher thuis had gekookt.⁸

Bestemming: Lange Leemstraat

Toen Maria een paar jaar later de deur opende voor een blozende loodgieter zal zij haar levensverhaal niet meteen met hem hebben gedeeld. Veel meer dan een paar schuchtere woorden hebben Maria en Hendrik bij die gelegenheid vermoedelijk niet gewisseld. Ze waren immers beiden aan het werk. Maar ze herkenden wellicht iets in elkaars ogen: de blik van iemand die van ver gekomen is en de eindbestemming nog niet heeft bereikt. Ze moeten hebben aanvoeld dat hun levens, hoewel hun beider wiegen zo'n honderdvijftig kilometer uit elkaar hadden gestaan, veel overeenkomsten vertoonden.

De Lange Leemstraat rond 1900. Van Ostaijens geboortehuis bevindt zich ongeveer vijftig meter verderop aan de rechterkant (Felixarchief, Antwerpen).

Hendrik keerde terug om de kennismaking voort te zetten, wat aanzienlijk werd vergemakkelijkt doordat Maria niet bij Pecher inwoonde, maar om de hoek, in de Lange Leemstraat 76, een kamertje huurde. Ze werden verliefd. Niet alleen op elkaar, maar ook op de buurt waar ze elkaar hadden ontmoet.

Flanerend door Klein Antwerpen vielen Maria en Hendrik zonder het zelf goed te beseffen als een blok voor de liberale idylle van het nieuwe Antwerpen, die mede door Jules Pecher was vormgegeven. Voor de jonge – vroom katholieke – geliefden lag dat niet voor de hand. De idealen van nijverheid en zelfredzaamheid, die in de nieuwe monumenten werden uitgevent, waren in de loop der jaren evenwel ruimschoots aangevuld met de traditionele katholieke waarden waarmee zij waren opgegroeid. Naast de Antwerpse Maagd waren er heel wat traditionele patroonheiligen in het straatbeeld geïntroduceerd, vaak op initiatief van de buurtbewoners zelf. Op veertig passen van Maria's voordeur, op de hoek van de Lange en de Korte Leemstraat, was begin jaren 1870 bijvoorbeeld een levensgroot beeld van de Moedermaagd opgehangen en overal om hen heen was in pensionaten en scholen de bescherming van de heilige Jozef ingeroepen,

de patroon van de parochie. Klein Antwerpen combineerde al het goede van een nieuwe uitbreidingswijk met de traditionele, bijna dorpse waarden van een kleine katholieke gemeenschap. Dit was de buurt waar de nieuwkomers Hendrik en Maria zonder aarzelen durfden te dromen van een gezamenlijke toekomst.

In het denken van Hendrik en Maria groeide de Lange Leemstraat uit tot de hoofdader van hun leven, misschien wel van hét leven. Ze zetten alles op alles om zich in de buurt van deze levendige handelsstraat te kunnen vestigen.

Hun enthousiasme bleek aanstekelijk. Vanuit Steenbergen droomden Hendriks ouders gewillig met het paar mee. Het was hoogstwaarschijnlijk aan hen te danken dat, toen Hendrik en Maria op 9 februari 1882 trouwden, zij vrijwel onmiddellijk een huisje konden kopen. Dat huis stond nog niet in de begeerde Lange Leemstraat zelf, maar meteen om de hoek in de Florisstraat (nummer 32), op nog geen tien passen van de hoofdweg.⁹

Behalve aan het geluk van hun zoon en schoondochter dachten Hendriks ouders met die geste mogelijk ook aan hun eigen oude dag. Pieter was de zestig gepasseerd en het paar sloot niet uit dat als Pieter zijn hamer definitief zou neerleggen zij hun laatste jaren in de buurt van hun kinderen en kleinkinderen zouden willen doorbrengen. Gezien de ontwikkelingen zou dat in Antwerpen moeten gebeuren. De kans dat Hendrik of Kornelis naar Steenbergen zouden terugkeren, was erg klein. En ook Jan en Louis, die nog thuis woonden, maakten geen aanstalten om dicht bij huis een vrouw te trouwen, laat staan een gezin te stichten. Als ze al plannen voor de toekomst maakten, lagen die eveneens in Antwerpen. Alleen Ferdinand Antonij, hun op een na jongste zoon, leek niet van plan zijn geboortegrond te verlaten. Hij was de uitzondering. Na meer dan een eeuw liep het Steenbergse hoofdstuk voor deze tak van de familie Van Ostaijen ten einde.

De eerste Antwerpse generatie Van Ostaijens diende zich na het huwelijk van Hendrik en Maria al snel aan. Op 28 december 1882 werd Hubertina Frederica geboren en twee jaar later, op 29 oktober 1884, zag Petrus Florentius Wilhelmus het levenslicht. Ze hadden er even op moeten wachten en er was een flinke omzwenning voor nodig geweest, maar Hendrik en Maria hadden hun leven eindelijk op de rails. Al moesten ze tot hun spijt constateren dat Klein Antwerpen zich niet zonder slag of stoot gewonnen gaf. De stad verkeerde halverwege de jaren tachtig van de negentiende eeuw in een economische malaise en volgens de familie verhalen wilden de zaken die eerste jaren dan ook nog niet echt vlotten. Tot overmaat van ramp kreeg het jonge gezin af te rekenen met een drama van formaat.

V.l.n.r., staand: Stan, nichtje Anna Marie Senden, Pieter-Floris; zittend: Hubertina, Hendrik, Maria en tante Hubertina Senden-Engelen. Deze foto werd wellicht door Pol genomen. (Collectie Stad Anwerpen, Letterenhuis)

Anticiperend op een nieuwe gezinsuitbreiding waren Hendrik en Maria in maart 1885 naar een ruime huurwoning boven de viswinkel van F. Vanstappen in de Lange Leemstraat 117 verhuisd. Maria verwachtte namelijk niet één maar drie kinderen, een meisje en twee jongens. De drieling werd op 26 november geboren, maar de kinderen bleken nauwelijks levensvatbaar. Op 29 november overleed Virginia Maria Carolina. Een goede week later, op 8 december stierven ook de jongens, Henricus Maria Josephus en Josephus Franciscus. Kindersterfte was een realiteit waaraan in die dagen niet te ontkomen viel. Maar wennen deed het nooit.

Alsof het nog niet genoeg was, werd de familie krap een half jaar later, in mei 1886, getroffen door het verlies van Hendriks moeder, Maria Catharina Boets, slechts 58 jaar oud. Wat een plan voor later had geleken, werd plots een overlevingsstrategie. Pieter Floris verkocht zijn huis in Steenberg. Samen met zoon Jan trok hij naar Antwerpen, waar ze in augustus 1886 aanklopten bij Hendrik en Maria.¹⁰ Louis, die inmiddels al een paar jaar in Antwerpen

woonde, gaf een maand later zijn huis in de Lange Beeldekenstraat op en trok eveneens in bij zijn oudste broer. Na maanden vol tegenslagen hergroepeerde de familie Van Ostaijen zich dus in de Lange Leemstraat – in de droom die nog altijd vooral een belofte inhield.

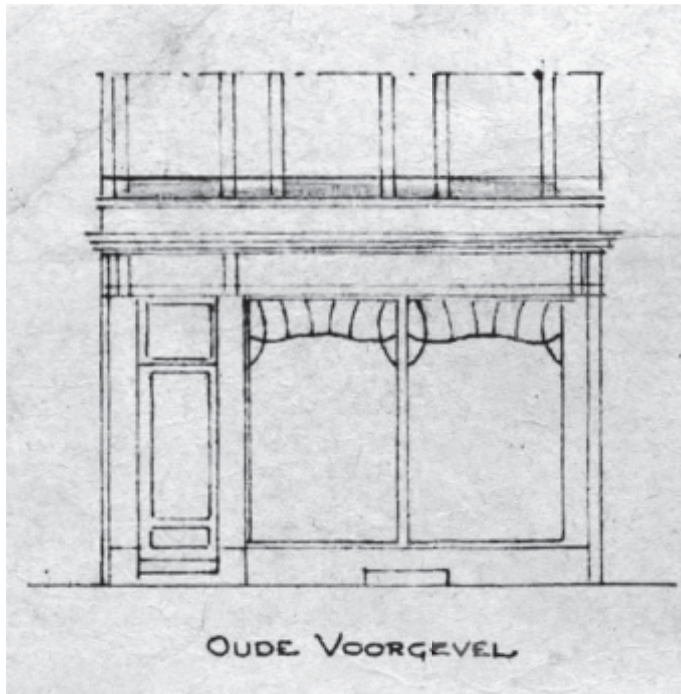
Die belofte werd na de dramatische episode in de familiegeschiedenis langzaam ingelost. Volgens de overlevering was men in de buurt zo aangedaan door het overlijden van de drieling, dat de pastoor zijn parochianen de goede raad gaf in het vervolg voor hun loodgietersbehoeften eens aan Hendrik van Ostaijen te denken.¹¹ De zaken trokken aan. In 1887 kochten Hendrik en Maria een nieuw huis – deze keer in de Jordaensstraat 120, wederom slechts enkele stappen van de Lange Leemstraat verwijderd. Net als de vorige keren markeerde de verhuizing ook nu een gezinsuitbreiding. Op 13 maart 1887 werd Constantius Henricus Joannes geboren, vermoedelijk al in het nieuwe huis, waar behalve zijn ouders, zijn zus en zijn broer ook zijn opa kwam te wonen. Hendrik en Maria hadden een paar diepe littekens opgelopen, maar aan het eind van het voorlaatste decennium van de negentiende eeuw leken ze eindelijk hun bestemming te hebben bereikt.

Of toch bijna.

In het hoofd van de immer zakelijk denkende Hendrik was er altijd ruimte voor verbetering. Zijn zaak liep ondertussen aardig, maar het knaagde aan hem dat zijn werkplaats niet gevestigd was aan de straat die de ruggengraat van zijn bestaan was geworden. Jaren van keihard werken had hem op een zucht van de Lange Leemstraat gebracht. Die laatste paar stappen moest hij nu ook nog zien te overbruggen.

De eerste huizen die aan de Lange Leemstraat waren gebouwd, waren ondertussen zo'n twintig jaar oud en vooral in de handelszaken was er inmiddels een behoorlijk verloop. In de viswinkel van Vanstappen, waar Hendrik met zijn gezin en zijn familie een jaar of twee boven had gewoond, was kort nadat ze er waren vertrokken bijvoorbeeld een kruidenier getrokken. Het pand was inmiddels alweer overgedaan aan Verdonck, die in groente en fruit deed. En zo waren er wel meer handelspanden die van tijd tot tijd van eigenaar wisselden. Op nummer 47, waar de gezusters Durinx jurken en andere confectie verkochten, had lange tijd bijvoorbeeld de bakkerij van Lahough-Kerckx gezeten. En precies hier lagen mogelijkheden. De doening van de Durinxen liep namelijk op haar laatste benen.

Lange Leemstraat 47 was een pand met potentie, al was er in de tussentijd niet veel aan gebeurd. Dat nadeel was in Hendriks hoofd echter vooral een

Vooranzicht van Van Ostaijens geboortehuis (Felixarchieff, Antwerpen)

voordeel. Zijn Nederlandse oorsprong liet zich wat dat betrof niet loochenen. Met een beetje geluk zat hij voor een dubbeltje op de eerste rang. En hoe: het huis zat in het deel van de straat met de hoogste concentratie industriëlen en renteniers. Op nummer 45 woonde een handelaar, op 49 een restaurateur en aan de overkant zaten onder meer een poelier, een modewinkel en een handel in piano's.

In 1891 sloeg Hendrik zijn slag. Hij kocht het huis, wetende dat hij nog niet meteen in staat was de nodige verbouwingen uit te voeren. Voor zijn geestesoog doemde een visioen op. Het pand bood namelijk mogelijkheden waar hij nog niet eens aan had gedacht. Vooraan was er een grote, zij het wat bedompte handelsruimte, en achter het huis, achter de koer, stond een achterbouw. Als hij daar zijn werkplaats zou onderbrengen, konden Maria en hij aan de voorkant een ander handeltje beginnen, bijvoorbeeld een winkel in huishoudbenodigdheden. Hendrik zag het al helemaal voor zich. Voor het zover was, moest er evenwel nog een hoop gebeuren. De voorpui moest er haast in zijn

geheel uit om plaats te maken voor een winkelruit, zodat de passanten konden zien wat er zoal te koop was. Tegelijkertijd kon er zo meer licht binnendringen. Het dak moest eraf om een extra verdieping op het huis te kunnen zetten. En wat hier nog doorging voor een keuken moest verdwijnen ten voordele van moderner comfort.

In september 1891 kreeg Hendrik de bouwvergunning.¹² Tweeënhalf jaar later trok het gezin Van Ostaijen in hun droomhuis. De bestemming was eindelijk bereikt.

Althans, dat dachten ze.

In januari 1896 kreeg Hendrik van Ostaijen ineens weer een aanval van bouwwoede. Er moest snel een veranda worden toegevoegd aan de nieuwe keuken.¹³ Dat kon maar één ding betekenen. Negen jaar na de geboorte van Stan was Maria weer zwanger. Of zoals ze het zelf hoogstwaarschijnlijk het liefst formuleerden: het gezin Van Ostaijen werd gezegend met een zevende, en laatste, kind.

Op 22 februari 1896, om halfelf 's avonds, beviel Maria van een zoon die Leopoldus Andreas van Ostaijen werd genoemd, roepnaam Pol.

Leopoldus, roepnaam Pol

Hendrik en Maria waren weinig constant geweest in de keuze voor de namen van hun kinderen. In grote lijnen kwam het erop neer dat ze de jongens namen hadden gegeven die van oudsher voorkwamen in de familie Van Ostaijen en de meisjes namen uit het geslacht Engelen. Maar ze hadden zich bij lange na niet aan de traditionele regels gehouden. Zo wachtte opa Lambert Engelen nog altijd vergeefs op zijn eerste petekind. Die eer ging ook bij de geboorte van Pol aan hem voorbij. Deze keer leken de toch al wankel gehanteerde regels zelfs zo goed als helemaal losgelaten te zijn. Pols tweede naam verwees nog wel naar Maria's halfbroer Andreas, maar nergens in zijn stamboom was er een Leopold te bekennen.

Hoe slordig Hendrik en Maria ook waren geweest in hun vernoemingspolitiek, bij Pol kwamen ze niet ineens frivool uit de hoek. De keuze voor Leopold was het resultaat van dezelfde halfbegrepen tradities die ze bij de overige kinderen hadden gebruikt, meer bepaald de bijzondere regels die in voege traden bij het zevende kind. In België was en is de zevende zoon automatisch het petekind van de koning. Een soortgelijk gebruik bestond ook in Noord-

Brabant, waar de zevende zoon – het gelukskind – vaak Louis werd genoemd. In het overwegend protestantse Nederland werd er door de katholieke Brabanders in deze gevallen naar het zuiden gekeken, meer bepaald naar koning Lodewijk IX van Frankrijk, die heilig was verklaard en geneeskrachtige gaven zou bezitten. Hendriks broer Lodewijk – Louis – van Ostaijen was op deze manier aan zijn naam gekomen (al heette de vroeggestorven derde zoon van het gezin ook Lodewijk).

Verguld als ze waren met het onverwachte geschenk van een zevende kind gaven Hendrik en Maria dus ook Pol een bijzondere naam, al klopte het in zijn geval niet helemaal. Hij was weliswaar hun zevende kind, maar ‘slechts’ de vijfde zoon. Niettemin kwam de kleine Leopoldus ter wereld onder de hoge, zij het eens zo fictieve, bescherming van Zijne Majesteit Leopold II, de koning der Belgen.

‘What’s in a name?’ vroeg Shakespeare zich al af. In het geval van Paul van Ostaijen is dat veel en tegelijkertijd bitter weinig. De keuze voor Leopold zegt veel over de maatschappelijke ambities van zijn ouders. Tegelijkertijd waakte hij er in zijn werk later angstvallig voor zijn naam in verband te brengen met de koning. Toen hij serieus begon te schrijven veranderde hij de verkorte versie van zijn naam bewust van Pol naar Paul. In het gedicht ‘Zaaitijd’ (1917) schudde hij de verwijzing naar de Belgische koning helemaal van zich af en claimde hij de verwantschap met zijn ‘beschermeilige’ Paulus, die op weg naar Damascus van zijn paard gebliksemd werd en het licht zag. Dat had alles te maken met het ideologische probleem dat hij ondertussen had met het Koninkrijk België én met zijn overtuiging dat hij als avant-gardist de massa moest voorgaan op de weg naar het licht.

Zover was het uiteraard nog lang niet. Toch klonk ook in de wankle nieuwjaarswensen die Pol op nieuwjaarsdag 1903 met knikkende knieën uitsprak en afsloot met ‘Uw dank ba-re zoon’, al licht het besef door dat zijn ouders hem voor de verkeerde hielden.

Mijn bloedverwanten droomden

Hoge verwachtingen 1903-1905

Dat Hendrik en Maria zich soms wat stuntelig verhielden tot de traditie kwam ten dele doordat zij beseften dat ze – voortgedreven door de omstandigheden – een paar treetjes waren geklommen op de sociale ladder. Ze behoorden inmiddels tot de betere middenklasse in een grote stad, een sociale laag die volkomen nieuw voor ze was. Vastberaden zich te voegen naar de gebruiken en gewoontes die daarbij hoorden, waren ze bereid fouten te maken, zolang ze maar vooruit konden in het leven. Hendrik en Maria koesterden hooggespannen verwachtingen omtrent de kansen van hun kinderen. Zoals overal in Europa had ook de Antwerpse middenklasse een duidelijke ambitie om op te klimmen. De sociale promotie van de ouders kreeg pas echt glans door het maatschappelijke succes van hun kinderen.

Als de kwestie van zijn opvolging hem al ooit wakker had gehouden, dan had Hendrik haar opgelost door zijn meesterknecht Joseph – ook wel Jos of Jef – Goris klaar te stomen om de fakkel van hem over te nemen. Voor zijn eigen familie zag hij geen toekomst meer in de loodgieterij. Aanvankelijk beviel het hem dan ook maar matig dat Jos zijn oog had laten vallen op zijn dochter. Dat hij Goris eigenlijk te min vond voor Hubertina, tekent de snelheid waarmee Hendrik zijn verworven status had omarmd. Zijn dagen als loodgietersgast moeten hem immers nog goed voor de geest hebben gestaan. Maar zijn dochter had meer in haar mars, vond hij. Of eigenlijk hoopte hij dat vooral. Haar tijd op een Frans pensioonaat en het jaar dat Hubertina het aan de Sorbonne in Parijs had geprobeerd, hadden niet opgeleverd wat haar trotse ouders ervan

Hubertina van Ostaijen (Collectie Stad Anwerpen, Letterenhuis)

hadden verwacht.¹⁴ Toch hoopte Hendrik wellicht dat zij een gestudeerd man aan de haak zou slaan.

Op dit soort momenten was het Maria die haar man de nodige realiteitszin bijbracht. Er mankeerde immers niets aan Jos. Maria was zelfs erg op de jongen gesteld geraakt en gaf de relatie haar zegen.¹⁵ Zo verdween de loodgieterij toch niet helemaal uit de familie.

Voor hun zoons hadden Hendrik en Maria echter een andere toekomst in gedachten. Als Hendrik het van simpele ambachtsman tot welvarende middenstander kon schoppen, dan zou de volgende generatie vermoedelijk nog iets hoger in de sociale rangorde kunnen klimmen. De Van Ostaijens zouden

zich toch moeten kunnen scharen onder de gestudeerde koppen die overal om hen heen woonden. Rond 1903 woonde recht tegenover de Van Ostaijens bijvoorbeeld de heer J. Vandebroeck, directeur van de Banque de Crédit Commercial. Aan de eigen kant van de straat woonde twee deuren naar links, in het kolossale Hotel Dumont, griffier van de provincie Antwerpen Herwyn Vander Beeken, en acht deuren de andere kant op resideerde Reynold baron von Haef-ten.

Een adellijke titel lag niet meteen in het verschiet, maar de ambities voor het nageslacht waren er niet minder om. Hendrik en Maria durfden hardop te dromen over de maatschappelijke toekomst van hun kinderen. Dat deden ze niet alleen met de onervarenheid die paste bij inwijkelingen die nog volop bezig waren hun plek in het sociale weefsel van een nieuwe stad te vinden. Ze deden dit vooral ook voortgedreven door het heilige vuur van de schoolstrijd. In andere delen van het land was die strijd al lang uitgewoed, maar onder aanvuring van de lokale katholieke partij en *Het Handelsblad*, de krant die in het gezin Van Ostaijen gretig werd gelezen, flakkerde hij in Antwerpen nog elk jaar een paar keer hevig op.

De schoolstrijd was in 1879 ontketend door de liberale regering van Walthère Frère-Orban. In de wet-Van Humbeeck had deze regering bepaald dat elke gemeente verplicht was om in minstens één school te voorzien waar gratis en 'onzijdig' onderwijs werd gegeven door docenten die in het bezit waren van een diploma van de Rijksnormaalschool. De wet betekende een klap voor de traditionele katholieke dorpsscholen, die in grote delen van het land de rol van het gemeenschapsonderwijs op zich hadden genomen. Hele generaties waren op die manier op kosten van de gemeenschap opgeleid door plaatselijke pastoors. Daar kwam nu een einde aan.

De overheid had er rekening mee gehouden dat de katholieke kerk zich niet zomaar aan de kant liet zetten, maar dat ze een ware cultuuroorlog zou beginnen, had niemand verwacht. Het begon met felle preken en een massaal ondertekende petitie. Toen dat allemaal niet bleek te werken, werd de druk snel opgevoerd. De bisschoppen verboden het katholieke ouders hun kinderen naar het staatsonderwijs te sturen en iedereen die van ver of van dichtbij iets met de duivelse scholen te maken had, werd de communicatie geweigerd. De regering stelde zich ondertussen niet minder onverzettelijk op. Rebellerende leraren werden zonder pardon ontslagen en hoewel de staatsscholen leegliepen, gingen men onverstoort verder met het bouwen van nieuwe schoolgebouwen. Nadat paus Leo XIII zich, zij het knarsetandend, achter het Belgische epis-

copaat had geplaatst, verbrak België in 1880 zelfs de diplomatieke banden met het Vaticaan. Het was de regering menens. Het moest maar eens gedaan zijn met de monopoliepositie van de kerk in het openbare leven.¹⁶

Frère-Orban en de zijnen overspeelden echter hun hand. De macht van de kerk was veel groter dan zij hadden gedacht. Bij de verkiezingen van 1884 gingen de liberalen kansloos ten onder en een paar maanden later lag er een nieuwe onderwijswet die alle hervormingen tenietdeed. Of toch bijna. In de nieuwe wet werd namelijk bepaald dat de vraag of godsdienst deel mocht uitmaken van het curriculum van het gemeenschapsonderwijs voortaan aan de gemeenten werd overgelaten. In een stad als Antwerpen, waar de burgermeesterssijp met een kleine onderbreking al meer dan een halve eeuw om het middel van een liberale politicus was geknoopt, betekende dit dat de schoolstrijd voor onbepaalde tijd werd verlengd.

Als je de wereld door de ogen van *Het Handelsblad* bekeek, en dat deden Hendrik en Maria, was het voor modale katholieke gezinnen een hele uitdaging om hun kroost een degelijke opvoeding te geven. Om de paar maanden onderstreepte de krant in niet mis te verstane bewoordingen wat een helse taak het was om katholieke kinderen door het mijnenveld van het Antwerpse onderwijs te loodsen. Het argument dat het gratis gemeenschapsonderwijs ook voor de katholieken openstond, werd telkens met veel zwier van tafel geveegd, want ‘geen godsdienstig onderwijs, is een onderwijs *tegen* onze godsdienst’. Hoe vaker de liberalen bovendien herhaalden dat het ‘onzijdige’ onderwijs op het vlak van levensbeschouwing ook daadwerkelijk neutraal was, des te feller de katholieken tegenwierpen dat dit een leugen was en dat men ‘met de *algemeene* stadspanningen broeinesten [maakte] voor het socialisme’.¹⁷ En erger nog: een schoolopleiding zonder ‘zedelijke opvoeding’ stond volgens een gretig geciteerd Frans onderzoek garant voor een exponentiële toename van criminaliteit.¹⁸ *Het Handelsblad* riep nog net niet op tot verzet, maar de boodschap was duidelijk: er moest nu een nieuwe generatie katholieken worden klaargestoomd om toekomstige stembusslagen te kunnen winnen.

Zich toch al bewust van hun sociale opdracht paktten Hendrik en Maria deze taak met overgave op. Met een beetje geluk konden hun zoons ieder een sleutelpositie opnemen in de maatschappij. Het trof dat hun oudste zoon Pieter-Floris inzake vroomheid zelfs zijn moeder naar de kroon stak. Het lag voor de hand dat hij naar het grootseminarie in Mechelen ging. Stan, die een grote affiniteit voor cijfers vertoonde, werd aangemoedigd om een handelsopleiding te gaan volgen. En ook voor Pol hadden zijn ouders al zo hun ideeën.

Het was nog vroeg, maar met een priester in spe en een aankomende econoom in de familie, was er eigenlijk nog maar één categorie die ingevuld moest worden. Stilletjes hoopten Hendrik en Maria dat Pol na de lagere en de middelbare school verder zou gaan studeren en wellicht arts of advocaat zou worden.

De kleine prins

De sociale aspiraties van Hendrik en Maria konden niet bij iedereen op evenveel waardering rekenen. De clan Van Ostaijen die in de rampjaren 1885-1886 zo hecht had geleken, viel in Pols eerste levensjaren langzaam uit elkaar. Aanvankelijk zochten de vier broers elkaar nog regelmatig op om onder het genot van een glas de dingen des levens te bespreken, maar die gelegenheden werden schaarser en schaarser, totdat Hendrik eigenlijk alleen nog contact had met Louis. Zoals zo vaak ging de onenigheid over geld. De broers verdachten Hendrik ervan hun vader niet geheel belangeloos in huis te hebben genomen, maar hem in de zestien jaar dat hij bij hem inwoonde volledig kaal te hebben geplukt en vervolgens te hebben gedumpt. Op 29 oktober 1902 trok Pieter-Floris in bij Louis en diens vrouw Livinia Dierickx.¹⁹ Het was de broers bovendien opgevallen dat Hendrik rond de eeuwwisseling steeds meer te besteden had, terwijl hij niet overdreven hard meer werkte. Hij liet de zaken grotendeels aan zijn knechten over en vertoonde zich nog zelden in de werkplaats of in de winkel. Dus waar deed hij het allemaal van?

Hendrik moet de verwijten ongeïnteresseerd hebben weggewuifd. Als het op privéaangelegenheden aankwam, was hij een norske, gesloten man, die er weinig voor voelde inzage te geven in zijn financiële huishouding. Feit was dat hij zijn geld al lang niet meer alleen als loodgieter en winkelier verdiende. Rond 1895 was hij actief gaan handelen in vastgoed en bouwgronden. Her en der in de stad verhuurde hij woonhuizen en bedrijfspanden, zoals een café op de hoek van de Sterstraat en de Leopoldlei.²⁰

Afgunst speelde een grote rol in de familiale onenigheid. Toch was dat niet het enige. Ambitieuus als ze waren, riepen Hendrik en Maria de kritiek soms ook wel een beetje over zich af. In hun verlangen opgenomen te worden in de Antwerpse bourgeoisie overdreven ze soms een tikkeltje. In de familie werd bijvoorbeeld met hoofdschudden gereageerd op het nieuws dat ze na de geboorte van Pol een voedster in de arm hadden genomen om de jongen te zogen. Om allerlei cosmetische en praktische redenen was dat gebruik aan het eind

Het zondaags Polleken, omstreeks 1902 (Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis)

van de negentiende eeuw nog bijzonder populair in de aristocratie. Zo was prinses Josephine van België eind december 1895, vlak voor de geboorte van Pol, nog gesignaleerd met haar dochtertje en ‘een struische duitsche voedster’.²¹ Maar voor het overige figureerden zoogvrouwen toch vooral in feuilletons en als heimelijke moordenaresses in verslagen van rechtszaken. In de familie had dan ook lang niet iedereen er evenveel vertrouwen in. Zeker toen de min besloot niet meer naar de Lange Leemstraat te komen om de kleine Pol te voeden, maar hem in plaats daarvan mee te nemen naar haar boerderijtje in Oude God, vlak bij Mortsel, sloeg de familie alarm en gaven ze Hendrik en Maria de dwingende suggestie hun zuigeling terug te halen.²²

De reactie van de familie was wellicht wat aan de felle kant. Het stond chic om een voedster te hebben, maar Hendrik en Maria leken toch vooral bezorgd om de gezondheid van hun jongste kind, dat wat aarzelend uit de startblokken was gekomen. Het is niet uitgesloten dat ze hem naar Oude God lieten meenemen omdat ze vermoedden dat de lucht daar zuiverder was. Dat leek althans de beweegreden om hem een paar maanden later samen met Anna Marie, de zevenjarige dochter van zijn tante Hubertina, korte tijd onder te brengen bij familie in het Maasland.²³

Hoe het ook zij, Pol had de eerste jaren weinig te klagen. Waar zijn broers en zus langzamerhand waren meegegroeid met het toenemende maatschappelijke succes van hun ouders, was Pol vanaf het begin de kleine prins van de Lange Leemstraat. De benjamin van de familie kwam bovendien geen aandacht tekort. Als Hubertina, Pieter of Stan naar school waren, speelde hij dikwijls in de groentewinkel van tante Hubertina in de Paleisstraat of liet hij zich door opa Van Ostajen in een geitenkar door het Stadspark trekken.

Het zondaags Polleken

Dit zijn de zeldzame vluchtige herinneringen – de snapshots van een kindertijd rond de eeuwwisseling – waaruit Pols eerste jaren zijn opgetrokken. Ze gaan vergezeld van al even vluchtige, maar zwaarmoediger schetsen van het gezinsleven. Over de strenge, vormelijke vader die weinig spraakzaam was in het huiselijke bedrijf van alledag, behalve als hij met gedragen stem en zoals een hogepriester het volk, voorlas uit de krant en zijn kinderen van hem vervreemde.²⁴ Of over zijn diepreligieuze moeder, die elke ochtend om zes uur in de mis zat en haar kinderen op het hart drukte dat het leven een plicht was. ‘Het

leven had enkel betekenis door het hiernamaals', schreef Van Ostaijen later in het autobiografische fragment 'De jongen', en hij voegde eraan toe dat het geloof van zijn moeder voornamelijk 'zelftucht' was.²⁵ Een deugd die zij ook van haar kinderen verwachtte.

Van Ostaijen schrijft respectvol, liefdevol zelfs, over zijn ouders, maar ook uit deze zinnen komt vooral het beeld naar voren van mensen die, veeleer dan in het moment te leven, hun oog gericht hielden op waar het leven hen heen zou leiden, zowel in geestelijke als in materiële zin.

Hendrik en Maria lieten niet graag in hun ziel kijken, of zelfs maar in hun woning. Pols speelkameraadjes kwamen vaak niet verder dan de winkel, het achterliggende huis was strikt privé. Wat ze wel van zichzelf wilden laten zien, werd bedachtzaam geregisseerd en bij voorkeur vastgelegd in het ideale licht van een professionele fotostudio. De vroegst bewaarde foto van Pol, die zo rond de tijd dat hij zijn eerste nieuwjaarsbrief voorlas moet zijn gemaakt, is zo'n studiofoto. Van de rijglaarsjes tot de leren rijhandschoenen en van de vlinderstrik tot de strohoed – op dit eerste portret is het meteen duidelijk welke toekomst Pols ouders voor hem zagen weggelegd. Hier stond een heer in wording, een stijlvol geklede baas die niet behoefde onder te doen voor een jonker of een prins.

Het 'zondaags Polleken' noemde Pols klasgenoot Jos Léonard deze verschijningsvorm van zijn vriend. Hij zag dit zondaags Polleken aan het eind van de week, als alle leerlingen van het Sint-Norbertus Gesticht zich op zondagochtend in hun beste pak in de schoolkapel verzamelden, schijnbaar uit het niets ten tonele verschijnen. Het 'weekdaags Polleken' liep er namelijk heel anders bij. 'Gescheurde en bemorste klederen. Vuile handen en knieën.' Maar als zijn medeleerlingen zich naar de kapel begaven als de miniatuurversies van de burgerlieden die ze zouden moeten worden, bleek eens te meer dat zijn ouders een ander, een hoger ideaal voor hem in gedachten hadden. Pol werd niet zomaar in een net kostuum gehesen, hij werd als een 'dandy met een fijne bloem in het knoopsgat' naar de zondagsmis gestuurd.²⁶

Pol leek zich dit uiterlijk vertoon met plezier te laten welgevallen. Zelfs al werd hij opgetuigd als een verwaande jonkheer tijdens een zomers plezierritje. Met de nonchalance van iemand die niet anders gewend was, nam hij de gevraagde pose aan, parmantig in de verte blikkend – voor even volledig tevreden het culminatiepunt te zijn van alle ambities en verlangens die Hendrik en Maria sinds hun aankomst in Antwerpen hadden gekoesterd.

Hubertina, Pieter-Floris en Pol met hun moeder, op de koer van het ouderlijk huis
(Collectie Stad Anwerpen, Letterenhuis)

Een bewogen arm

‘Mijn bloedverwanten droomden’, schreef Van Ostaijen toen hij jaren later besepte dat zijn ouders hadden geprobeerd zijn leven vanaf het allereerste moment te regisseren. Hij nam het ze niet kwalijk. Niet meer. Deze ‘Zelfbiografie’ staat bol van de zelfspot en leest als een inventaris van verkeerde beslissingen en weggegooide dromen.

‘Muzikale wonderknaap’, luidt de droom in kwestie. ‘Evenwel geen talent. Maar toestanden uiterst gunstig.’²⁷

Maria en Hendrik hadden nooit een pianovirtuoos in hem gezien, niettemin pronkten ze graag met hun jongste zoon. Bij hem waren alle ‘toestanden’ inderdaad voor het eerst ‘uiterst gunstig’. Als iemand van de verworven welstand zou moeten kunnen profiteren, was hij het wel.

Maar hem ontbrak het dus aan ‘talent’. Op de eerste dag van ieder jaar en op menige zondag kon Pol de schijn best een paar uur hooghouden, maar het was hem al snel duidelijk dat hij de aanleg ontbeerde voor het leven waarvoor

zijn ouders hem hadden voorbestemd, hoe gunstig de omstandigheden ook waren.

Op de minder formele familieportretten is dat al een beetje te zien. De familie verzamelde zich met enige regelmaat in het kleine tuintje achter het huis, waar de druivelaar en de klimop het moeilijk hadden, maar waar genoeg licht was voor een groepsportret. Deze foto's waren minder statig dan de studiofoto's, maar het waren niet zomaar kiekjes. De tuinportretten waren registraties van de geschiedenis van het geslacht Van Ostaijen, die zich langzaam ontvouwde. Ook bij deze gelegenheden verscheen iedereen altijd in het lang of in zijn zondagse pak, en hoewel glimlachen niet verboden was, blikten de familieleden toch vaak bijna uitdrukingsloos in de lens.

Totdat de kleine Pol ten tonele verscheen.

Niet lang na Pols eerste portret schaarde hij zich samen met Hubertina en Pieter-Floris om hun moeder heen. Terwijl de anderen een pose aannamen die ze moeiteloos voor de duur van de sluitertijd konden vasthouden, besliste Pol op het laatste moment een hand in de zij te zetten.

Klik.

De foto was bewogen. Het zou niet de laatste keer zijn dat hij uit het keurslijf van de familie brak.

Of het duren zal, is af te wachten

Tussen schoolstrijd en Tour de France 1906-1908

Eerste schooldagen waren al net als de eerste januari of een kerkelijke hoogdag. Het waren momenten om je beste beentje voor te zetten en je, zo goed en zo kwaad als het ging, te voegen naar de verwachtingen van ouders en leraren.

‘Ik ben een klas verhoogd’, klonk Pol in september 1906 dan ook opgewekt. Hij was doorgestoten tot het vijfde en laatste leerjaar van het Sint-Norbertus Gesticht, een katholieke instelling voor lager en middelbaar onderwijs aan de Sint-Jorisvest 50 (tegenwoordig Tabakvest). Pol maakte daar zonder al te veel problemen de opgang door de leergangen van de lagere school. Zijn resultaten waren over het algemeen bevredigend, al was hij geen geweldig goede leerling.

Zijn start op het Sint-Norbertus Gesticht was nochtans veelbelovend geweest. Toen Pol in 1902 als vijfjarige voor het eerst in de schoolbanken plaatsnam, haalde hij meteen een eerste prijs voor ‘goed gedrag en vlijt’. Zijn ouders hadden de erekaart die hij bij die gelegenheid had gekregen, zorgvuldig bewaard, maar het was niet het begin van de trotse collectie van eretekens gebleken waarop zij wellicht hadden gehoopt. Als in het vervolg aan het eind van het jaar de palmaressen werden opgemaakt, bivakkeerde Pol steevast in de middenmoot. Bij aardrijkskunde, Frans en Nederlands kon hij zich nog met de beteren meten, maar in de andere vakken viel hij nauwelijks op. Al was er één grote uitzondering: de literaire voordracht. Het schooljaar 1905-1906 had hij afgesloten als beste declamator van de klas en ook in het nieuwe jaar keek hij weer uit naar het moment waarop hij een literaire tekst naar zijn hand zou mogen zetten.

De termen ‘goed gedrag’ en ‘vlijt’ kwamen inmiddels al een tijdje niet meer voor in het overzicht van zijn beste resultaten. Zes van de zeven dagen verscheen immers het weekdaags Polleken op het appel. In de herinnering van

Jos Léonard liep Pol er in zijn doordeweekse verschijning vaak zo slordig bij dat hij door de paters niet zelden naar de pomp werd gestuurd om zich wat te fatsoeneren. Met enige regelmaat vonden de leraren bovendien in zijn slordige schriften en verformfaaide boeken aanleiding voor commentaar. ‘Kan men onverzorgder zijn boeken houden?’ vroeg een leraar eens aan de hele klas terwijl hij met een bedenkelijk gezicht de schoolboeken van Pol in de lucht hield.²⁸

‘Polleken huilde dan van woede’, herinnerde Jos Léonard zich. Huilen was een geliefde tactiek om zijn zin te krijgen. Bij de minste reprimande zette hij een keel op, om na lang snikken zijn straf gehalveerd of zelfs kwijtgescholden te zien. Pol wist maar al te goed hoe hij zijn kleine postuur kon uitbuiten om medelijden op te wekken.

Ze zien er nog braaf uit

‘Zestien nieuwe leerlingen zijn uit de middelklas in de onze aangekomen,’ rapporteerde Pol op de eerste dag van het schooljaar 1906-1907. De laatste twee jaren waren op het Nobertus samengevoegd in een zogenaamde graadklas.

‘Ze zien er nog braaf uit,’ vervolgde hij, ‘maar of het duren zal dat is af te wachten.’

Pol verrichtte zijn boekhoudersarbeid in een schoolschriftje, waarin hij even later een kort Frans dictee en een wiskundig probleem zou neerpennen. Deze bedenkingen waren dan ook niet alleen voor hemzelf bedoeld. De leraren en zijn ouders keken mee. Zonder er verder al te veel over uit te weiden leek Pol alvast een kleine winstwaarschuwing af te geven. Niemand was immers in staat altijd braaf te blijven. Vroeg of laat ging iedereen voor de bijl. Waarmee hij niet wilde suggereren dat hij er de brui aan gaf. Pol toonde zich bewust van het feit dat goed onderwijs niet voor iedereen was weggelegd. Tegelijk met de aanwas was er ook een contingent leerlingen verdwenen, constateerde hij: ‘de ene omdat hune school jaren voorbij zijn en dat [zij] hune ouders moeten helpen of een ambacht leren. Andere om hune studiën in hogere klassen voort [te] zetten.’ Dit waren de twee opties, besefte de inmiddels tienjarige Pol: werken of verder studeren. Hem was het tweede pad vergund, zolang hij zich maar rekenschap gaf van dit bijzondere privilege:

Wat mij betreft beste vriend, ik ben vast besloten dees jaar nog meer mijn best te doen om eene goede geleerdheid te verkrijgen.

Daarom zal ik wel opletten mijn werk met zorg afmaken en mijne lessen opperbes af maken. Geen enkel minut mag ik laten voorbijgaan want het spreekwoord zegt: tijd is geld tijd verliezen is dus geld verliezen.²⁹

‘Gez.’ noteerde Hendrik van Ostaijen kortweg onder deze nieuwe belijdenis van Pols goede wil. Onzorgvuldigheden in de spelling en grammaticale onvolkomenheden deden even niet ter zake. Hij nam eerst en vooral akte van het feit dat zijn zoon zich akkoord verklaarde met de mercantiele voorwaarden die hij aan diens opleiding had verbonden.

Geen enkel minut mag ik laten voorbijgaan

Er zat duidelijk druk op de ketel. Hendrik wilde waar voor zijn geld, maar dat was niet het hele verhaal. De financiële kwestie was verbonden geraakt met de immer voortdurende strijd om de ziel van het kind. In april 1906 had de Antwerpse gemeenteraad, waar de liberalen nog steeds een krappe meerderheid hadden, de ‘wensch’ geformuleerd dat het parlement het voorbeeld van de ‘meeste Europeesche naties’ zou volgen en de leerplicht zou invoeren voor kinderen tussen zes en veertien jaar. Die wens was niet zonder slag of stoot aangenomen. Hoewel de katholieke raadsleden aangaven dat ze op zich niet tegen de leerplichtwet waren, zagen ze er toch vooral een nieuwe poging van de liberalen in om doorsnee katholieke gezinnen verder op kosten te jagen, of erger nog: naar de verdoemenis te helpen. Het Antwerpse gemeenschapsonderwijs was immers gratis, maar in de ogen van de katholieken was dat onderwijs ook antigodsdienstig en dus weigerden zij hun kinderen erheen te sturen. Een gemiddelde katholieke huisvader die probeerde te voldoen aan de plicht om zijn kinderen ‘zoowel het voedsel van de geest als het voedsel van het lichaam’ te bezorgen, werd in die redenering dus zonder pardon naar de rand van de afgrond geleid. Tenzij hij zijn kroost, opgejaagd door de leerplichtwet, naar het goddeloze Antwerpse gemeenschapsonderwijs zou sturen, en dan was niet alleen het gezin, maar de hele maatschappij de dupe. Want ‘wat uw onzijdig onderwijs is’, riep katholiek gemeenteraadslid Alphonse Ryckmans tijdens de beraadslaging, ‘wij weten ook wat het beteekent. Men is begonnen met uit het onderwijs alle gedacht aan God te verbannen; het gedacht aan het Vaderland liet men er in, maar hoe lang zal dat nog duren?’³⁰

De Antwerpse cultuurstrijd werd steeds heviger. De liberale onderwijspolitiek werd niet langer slechts immoreel genoemd, maar werd nu ronduit staatsgevaarlijk geacht.

In de interpellatie van Ryckmans klonk de diepgewortelde vrees door voor de steeds mondiger wordende werkende klasse. Sinds de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht in 1893 had iedere man van vijftig jaar of ouder één stem gekregen. Mensen die vermogend genoeg waren om accijnzen te moeten betalen en mensen die in het bezit waren van zogenaamde bekwaamheidsattesten kregen er nog één of twee stemmen bij. Een echt egalitair systeem was er dus niet, maar dit kiesstelsel was al een enorme vooruitgang ten opzichte van het cijnstelsel dat ervoor in voege was en dat alleen vermogende heren liet stemmen. De stem van de massa telde ondertussen wel degelijk mee. Op het landelijke niveau hadden de katholieken na de schoolstrijd van dit systeem kunnen profiteren en genoten ze inmiddels een comfortabele meerderheid. Maar Ryckmans meende in Antwerpen te hebben gezien hoe gemakkelijk de massa van de ware leer te brengen was. Niet alleen door het gemeenschapsonderwijs, maar ook door middel van allerhande schimmige voordeeltjes die het liberale stadsbestuur via het ambtelijke apparaat onder de mensen zou verdelen, werden de Antwerpenaren volgens hem naar de partijen gelokt die hem de rillingen over het lijf deden lopen. In zijn brochure *Le devoir des catholiques* (1902) riep Ryckmans het doembeeld op van een samenwerking tussen de liberalen en de socialisten, twee partijen die in zijn ogen buiten iedere levensbeschouwelijke traditie opereerden en die als ze hun monsterverbond eenmaal gesmeed zouden hebben, volgens hem binnen de kortste keren aan de nationale instellingen zouden gaan morrelen. Maar het was nog niet te laat. Als de katholieke leiders van weleer én die van morgen hun plicht opnamen, zouden ze de massa grotendeels terug naar het moederschap kunnen leiden. Dan moest er wel snel gehandeld worden, want de donkere wolken pakten zich volgens Ryckmans al boven België samen.

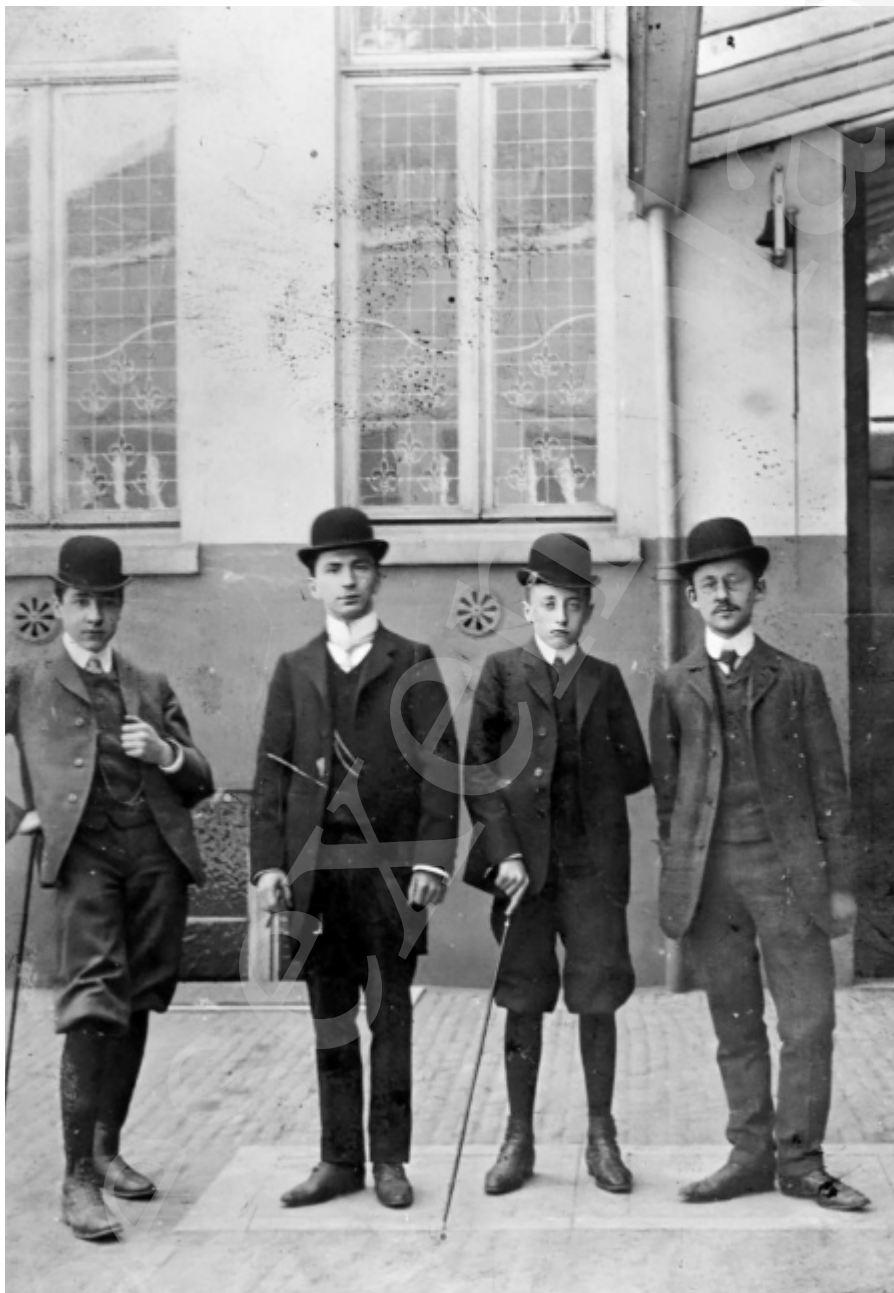
Met zijn dramatische pleidooi onderstreepte Ryckmans het belang van de katholieke oppositie tegen het liberale onderwijsbeleid. Zijn interventie legde tegelijkertijd een spanningsveld binnen de katholieke beweging bloot. Want hoe gretig *Het Handelsblad* de beraadslagingen in dit soort gevallen ook integraal op de voorpagina afdruckte, de krant had weinig met het virulente elitisme van Ryckmans en positioneerde zich veel meer in lijn met diens partijgenoot Edward Coremans, die juist ageerde tegen een aantal pertinente misstanden in de vaderlandse instellingen.

Het waren dit soort momenten waarop bleek dat de katholieke beweging zich in Antwerpen niet had georganiseerd in een hechte politieke partij, maar in een pluriforme kiesvereniging die de kleurrijke naam Meetingpartij voerde. Deze Meetingpartij was in 1862 ontstaan uit onvrede met het voornemen van de regering om van Antwerpen een versterkte militaire vesting te maken, precies op het moment dat de stad ernaar snakte om de haven uit te bouwen en de oude omwallingen af te breken. Ontevreden liberalen, katholieken en flaminganten organiseerden volksvergaderingen – meetings – waarin zij de grieven van de bevolking optekenden en zo pionierden met een vorm van directe democratie, een ongezien fenomeen in de Belgische politiek. De jonge partij won meteen de verkiezingen en domineerde tien jaar lang de Antwerpse politiek.

Na verloop van tijd keerden de meeste liberalen terug naar de Liberale Partij en veranderde de Meetingpartij de facto in de Antwerpse Katholieke Partij. Met dat verschil dat het bestuur nog steeds de Kommissie der Krijgdiensbaarheden werd genoemd en de kandidaten die op de kieslijst kwamen te staan niet zozeer lid waren van de Meetingpartij zelf, maar van een van de verenigingen die aan de wieg van de partij hadden gestaan. De Nederduitsche Bond, met Edward Coremans aan het hoofd, en de Conservatieve Vereeniging van Alphonse Ryckmans waren daarvan de belangrijkste. In de landelijke politiek was het vooral Coremans die de aandacht trok. Hij had bijvoorbeeld aan de wieg gestaan van de taalwet van 1883, die er onder meer voor had gezorgd dat het middelbare onderwijs gedeeltelijk was vernederlandst.

Zeker in verkiezingstijd presenteerde de Meetingpartij zich als Vlaams, antimilitaristisch en katholiek. Ook bij monde van de Franstalige bourgeois Alphonse Ryckmans. Buiten verkiezingstijd ging hij het gesprek met de gewone kiezers echter zelden aan. Bang om de macht over de losgeslagen massa te verliezen, vertrouwde hij vooral op de heilzame werking van de katholieke traditie als waarborg voor een evenwichtige samenleving. Ryckmans probeerde de mensen te disciplineren in plaats van naar hun concrete wensen te luisteren. Hij was lang niet de enige in de katholieke beweging. Ryckmans vertegenwoordigde de behoudsgezinde strekking die niet stond te springen om verregaande hervormingen. Dezelfde conservatieve reflex weerhield bijvoorbeeld de Belgische bisschoppen en de jezuiten ervan na te willen denken over de algemene vernederlandsing van het middelbaar en hoger onderwijs.

Ondertussen was het echter kraakhelder waar de flamingantische vleugel van de Meetingpartij en *Het Handelsblad* stonden. In aanloop naar een tussen-

Pieter-Floris (tweede van links) met een aantal medestudenten aan het kleinseminarie van Mechelen (Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis)

tijdse provinciale verkiezing onderstreepte Coremans in mei 1906 bijvoorbeeld dat het ‘oogenblik is gekomen dat onze Nederlandsche taal de plaats gaat bemeesteren die zij nooit had mogen verliezen zoo in ’t Staats- als in ’t vrije onderwijs’.³¹ Coremans klonk zelfverzekerd, al kon hij wellicht vermoeden dat hij in zijn strijd voor het gebruik van het Nederlands in het middelbaar en hoger onderwijs nog heel wat tegenstand van de conservatieve flank van zijn eigen partij zou ondervinden, met name van de kersverse aartsbisschop van Mechelen, Désiré Mercier. Toch leek hij er zeker van dat de Kamer en de Senaat ‘deze zittijd nog’ door middel van een ‘wet den bestaande hachelijken toestand doen verdwijnen, waartegen het Vlaamsche volk zich sinds jaren zoo hardnekkig verzet’.³²

De conservatieve kijk van Pieter-Floris

In het gezin Van Ostaijen liepen de spanningen lang niet zo hoog op als in de kolommen van *Het Handelsblad*, of in de Antwerpse gemeenteraad. Toch werd Pols schoolervaring duidelijk getekend door de permanent gevoerde onderwijsdebatten. Al dan niet opgejut door *Het Handelsblad* moet Hendrik zijn zoon met enige regelmaat hebben voorgerekend wat een gedegen katholieke opleiding in Antwerpen eigenlijk kostte, daarin bijgestaan door Maria, die Pol ervan probeerde te doordringen dat er geen alternatieven waren. Een leven zonder God was in haar beleving een zondig leven. ‘Zij was hard in haar geloof,’ herinnerde Van Ostaijen zich later, ‘zij was vol levenskracht. Haar levenskracht was de plicht waarover zij nooit had nagedacht.’³³

Door deze kritiekloze devotie, maar ook door hun maatschappelijke ambities, kwamen Hendrik en Maria in het vaarwater van de conservatieve strekking binnen de katholieke beweging, zij het minder uit overtuiging dan uit automatisme. Maria zou het nooit in haar hoofd halen om het oordeel van een bisschop in twijfel te trekken. Hendrik wilde vooral hogerop in het leven en zag er geen problemen in zijn naam op strategische momenten te ‘verbelgischen’ tot Henry Van Ostayen. In de eerste jaren na de eeuwwisseling moeten Hendrik en Maria het sociale voordeel dat het Frans in België bood boven het Nederlands serieus hebben overwogen. Hubertina had het een jaar op de Sorbonne geprobeerd en was later naar een Frans pensioonaat gestuurd. En Pieter-Floris, die op het seminarie van Mechelen was mislukt, zette zijn opleiding in 1907 verder aan het Séminaire de Notre-Dame de Bonne-Espérance in Velle-

reille-les-Brayeux bij Binche. Voor de volgende generatie Van Ostaijens liep de weg naar maatschappelijk succes mogelijk via het Frans.

Waar zijn moeder zich nog zonder veel gedachten had overgegeven aan het geloof, deed Pols broer Pieter-Floris weinig anders dan nadenken over de kern van zijn levensbeschouwing. Pieter zat intern in het seminarie en de opleiding was veeleisend. Veel zag Pol zijn oudste broer dus niet. In de schaarse momenten dat hij thuis was, moet hij daarom met een nog grotere fascinatie hebben opgekeken naar de twaalf jaar oudere Pieter, die altijd wel met een nieuw boek met gewijde formules in de weer was. Een enkele keer lichtte Pieter een tipje van de gesluerde wijsheden voor hem op. Pol was veel te jong en te onvoorbereid om precies te snappen waar zijn broer mee bezig was. Maar de godsbewijzen en theologische stellingen waar Pieter zo van hield, waren opgetrokken uit het gegoochel met woorden waartoe Pol zich al vroeg aangetrokken voelde. Decennialang bewaarde hij een blaadje uit een schrift van zijn broer waarop deze in het Latijn met zwierige letters een syllogisme in de traditie van de scholastiek had genoteerd, die voor de jonge Pol een dierbare toverspreuk moet zijn geweest.

‘Inter essentiam realem et ejus existentiam datur distinctio realis’, luidde de ‘propositio’ van het syllogisme. Tussen het reële wezen en het bestaan ervan bestaat een reël onderscheid. De majorpremissie stelde dat de subjectieve mogelijkheid tot handelen reël verschilt van de eigenlijke daad, zoals het vervolmaakte verschilt van het zelf volbrachte. De minorpremissie borduurde daar min of meer op voort door te stellen dat geschapen zijn geen daad is, maar een ontvangen gift, evenals de mogelijkheid tot handelen, die daarom haar beperkingen kent.

‘Ergo...’³⁴

Pieter had de gevolgtrekking opengelaten. Het was wellicht zo ook wel duidelijk. De hele stelling was namelijk een grote omweg naar een conclusie die in het gezin Van Ostaijen altijd vanzelfsprekend was geweest: dat je tegelijkertijd met het leven ook de mogelijkheid om zelfstandig te handelen hebt gekregen, maar dat je jezelf nooit moet verwarren met God, aangezien de menselijke creatie altijd ondergeschikt is aan de goddelijke schepping.

Pol zal de logische hocus pocus niet tot in de kleinste details hebben begrepen. Het centrale principe was hem evenwel niet vreemd. Of de gedachte hem nu zonder veel introspectie werd toegefluisterd door zijn moeder, na diepe contemplatie werd geopenbaard door zijn broer of vanachter het katheders werd medegedeeld door een leraar, in de catechese van zijn leven luidde het

antwoord op de vraag waartoe hij in het gezin, of op aard, of op school was steevast: om God te dienen en daardoor hier en in het hiernamaals gelukkig te zijn.

De volkse blik van Stan

Met het plichtsbewustzijn van ambitieuze nieuwkomers probeerden de Van Ostaijens een plek in de Belgische samenleving te veroveren. Ze pasten zich dus aan, schikten zich naar de dominante denkbeelden, zonder evenwel felle aanhangers te worden van de ene of de andere ideologie. Zo kon het gebeuren dat Pol, precies in de jaren dat hij intellectueel begon te ontwaken, via zijn broer Stan ook in aanraking kwam met een veel volkser katholiek geluid – in de lijn van Edward Coremans en de Nederduitse Bond.

In het gezin Van Ostaijen was Stan misschien wel de meest enthousiaste lezer van *Het Handelsblad*. ‘Hoe het komt weet ik niet,’ schreef hij een paar jaar later aan zijn familie, ‘maar in andere gazetten vind ik het nieuws niet dat ik hebben moet.’³⁵ *Het Handelsblad* sprak de taal die Stan na aan het hart lag. En Stan sprak de taal van *Het Handelsblad*. Die taal was overigens behoorlijk gematigd. De krant was vaderlandslievend en gezagsgetrouw, maar als het ging om de vernederlandsing van het middelbaar en hoger onderwijs begon het blad in de jaren na de eeuwwisseling langzamerhand zijn geduld te verliezen. De redactie stond vierkant achter de inspanningen van Edward Coremans en besteedde bovendien, veel meer dan andere Vlaamse kranten, aandacht aan de pogingen die ondernomen werden om een volksbeweging op gang te brengen. Op zogenaamde landdagen werden de krachten van de meest uiteenlopende ‘volksmaatschappijen’ gebundeld ‘tot doordrijving van Coremans’ wetsvoorstel op het Vlaamsch in het onderwijs’ en om de onvrede te laten horen over ‘de misbruiken en knevelarijen van verfranschte bestuurlijke staatsdiensten in ’t Vlaamsche land’, zoals *Het Handelsblad* het in 1904 omschreef.³⁶

Nu alle ogen op de onderwijswet gericht waren, begonnen op de katholieke middelbare scholen ook de zogenaamde ‘studentengilden’ zich weer te roeren. Na het hoogtepunt van de schoolstrijd in de woelige jaren negentig van de negentiende eeuw waren de meeste van deze verenigingen ingedut, maar een voor een werden ze nu heropgericht en hervatten ze hun werk. Deze studentengilden waren geen politieke praatbarakken. Het waren veeleer culturele gezelligheidsverenigingen, waarvan de leden elkaar – doorgaans op zondag

na het uitgaan van de kerk – onderhielden over de meest uiteenlopende onderwerpen. Deels om een lacune in het onderwijs op te vullen en deels ook om de vaardigheid te trainen om in het Nederlands een gehoor toe te spreken en te overtuigen van het belang van het gekozen onderwerp. Omdat de bijeenkomsten vaak binnen de muren van de colleges plaatsvonden, bleef al te openlijke politiek achterwege. Door elkaar in het Nederlands te onderhouden over maatschappelijke en religieuze onderwerpen, maar vooral ook over de literatuur van ‘Vlaamse koppen’ als Hendrik Conscience, Albrecht Rodenbach en Guido Gezelle bewezen de leerlingen indirect de grote noodzaak van het wetsontwerp van Coremans.

In Antwerpen waren de studentengilden verenigd in de overkoepelende vereniging Eigen Taal Eigen Zeden, met afdelingen op de grootste colleges van de stad. Stan was lid van de Sint-Norbertus Afdeling en hoewel de archieven van de vereniging schaars gestoffeerd zijn, moet hij binnen die afdeling een van de prominentste stemmen zijn geweest. Zo prijkt zijn naam bovenaan het lijstje van mensen die tijdens de 11 juliviering van 1904 werden afgevaardigd om op de feestelijke bijeenkomst van Eigen Taal Eigen Zeden het woord te voeren.

Later datzelfde jaar verruilde Stan het Sint-Norbertus voor het Hooger Handelsgesticht, waar hij vanzelfsprekend lid werd van de Nederlandse Studentenkring (NSK). Deze NSK had een even rommelig als onstuimig verleden als jongerenorganisatie waarin latere kopstukken van de Vlaamse beweging hun eerste stappen hadden gezet. Dat kwam vooral omdat de vereniging aan het begin van de jaren 1890 nauwe banden onderhield met de Vlaamse Kring, de vereniging van Nederlandstalige leerlingen van het Koninklijk Atheneum. Die band was op een gegeven moment zo hecht dat de leden van de ene kring automatisch lid waren van de andere. Marten Rudelsheim en Pieter Tack, die geen van beiden ooit aan het Handelsgesticht hebben gestudeerd, konden zo hun stempel drukken op de politieke uitgangspunten van de vereniging. Want hoe hoog het nuttigen van bier en krabbamboeli ook op de agenda stond, de studenten hadden zich niet zonder reden verenigd in de *Nederlandse* Studentenkring. De vereniging maakte zich sterk voor de Nederlandstalige cultuur in België en voerde bovendien een gouden vlag met zwarte Vlaamse leeuw.³⁷ ‘Politiek en taalstrijd zijn doel van ons streven’, luidde in 1892 artikel 1 van de statuten.³⁸ Het voornaamste strijdpunt was de volledige vernederlandsing van het hoger onderwijs, te beginnen met de Gentse universiteit. En ook binnen de muren van de eigen instelling ijverden ze jarenlang voor de mogelijkheid

Stan van Ostaijen (eerste van rechts) met enkele leden van de Nederlandsche Studentenkring (Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis)

om in het Nederlands examen te kunnen afleggen, een campagne die telkens weer op een njet van het schoolbestuur botste. In recentere jaren had de NSK vooral een reputatie als gezelligheidsvereniging opgebouwd. Het kon er bij momenten wild aan toegaan. Zeker tussen 1901 en 1904, toen Alfons de Ridder, alias Willem Elsschot, er de boel op stelten had gezet en en passant het liedboek van de vereniging had aangevuld, hadden de drankverhalen soms mythische proporties gekregen.

Dat de katholieke Stan van Ostaijen uitgerekend in de Nederlandse Studentenkring verzeild raakte, is opmerkelijk. In een maatschappij waarin de grenzen tussen de verschillende zuilen nog zeer tastbaar waren, was het al verrassend dat hij voor het Hooger Handelsgesticht koos en niet voor de handelsopleiding van het katholieke Sint-Ignatius-gesticht. Die keuze valt nog te verklaren doordat de laatste opleiding een veel mindere reputatie genoot. Maar de NSK afficheerde zich openlijk als een vrijzinnige studentenkring en was in sommige perioden zelfs uitgesproken antigodsdienstig geweest. Alleen daarom had het al veel meer voor de hand gelegen als Stan lid zou zijn geworden van

de pluriforme Cercle Général des Étudiants de l'Institut supérieur de Commerce d'Anvers. Maar nee, hij koos welbewust voor de veel kleinere flamingantische vereniging. Vol enthousiasme stortte Stan zich in het studentenleven. Hij onderging de ontgroening, doorstond de drankproeven en toen hij zijn studentenpet had verdiend, poseerde hij trots met een paar clubgenoten voor de verenigingsvlag.

Waar drank en jolijt de voorgaande jaren het hoofdbestanddeel van de activiteiten van de NSK waren geweest, stond in de jaren dat Stan lid was de politiek weer prominent op het programma. In 1905 sloot de vereniging zich aan bij de 11 juli-viering van de Vlaamse Wacht. En het bleef niet bij dit soort symbolische gestes. Met tal van lezingen en culturele avonden verzette de kring zich tegen de heersende opvatting dat het Nederlands geen internationale handelstaal kon zijn. Om min of meer tegemoet te komen aan de heersende taalwetten waren de Belgische studenten van het Hoger Handelsgesticht verplicht om de cursus 'la langue commerciale Néerlandaise' te volgen, maar de vele buitenlandse studenten waren van deze colleges gevrijwaard. Welk praktisch nut kon een lesje Handelsnederlands immers hebben voor de gemiddelde Spanjaard of Duitser? De NSK ging dwars tegen deze opvatting in. Dat deden ze behalve met lezingen en petitie's vooral ook met de muziekavonden. In het voorjaar van 1907 organiseerden ze bijvoorbeeld speciaal voor de buitenlandse studenten een avond met muziek van Peter Benoit, met als openlijke bedoeling om eens en voor altijd te bewijzen dat het Nederlands geen lokaal dialect is, maar een voldragen cultuurtaal. 'Zulk werk is praktisch,' prees *Het Laatste Nieuws* dit initiatief, 'en zal ook goede vruchten voortbrengen.'³⁹

Echt militant werd de Nederlandse Studentenkring echter pas toen in februari 1907 de latere uitgever Eugène de Bock in de problemen kwam op het Koninklijk Atheneum. De Bock had onder de naam J. D'Hoedt een artikel geschreven in *De Goedendag*, het overkoepelende tijdschrift van de atheneumleerlingen. Daarin klaagde hij over het niveau van het onderwijs op zijn school. Dat had alles te maken met het fundamentele verschil in de belevingswerelden van de Vlaamse leerlingen en het voor een groot deel verfranste lerarenkorps. Een sprekend voorbeeld waren de leraren Frans, die geen woord Nederlands spraken en daardoor niet in staat waren de typische fouten die Nederlandstaligen in het Frans maken te verbeteren. Van de Nederlandstalige cultuur hadden veel leraren sowieso geen kaas gegeten, zodat menig opstel in het beste geval op onbegrip onthaald werd. En dan waren er nog de docenten die de minste aanleiding aangrepen om de taalwet van 1883 aan hun laars te lappen en vrolijk in het Frans lesgeven.

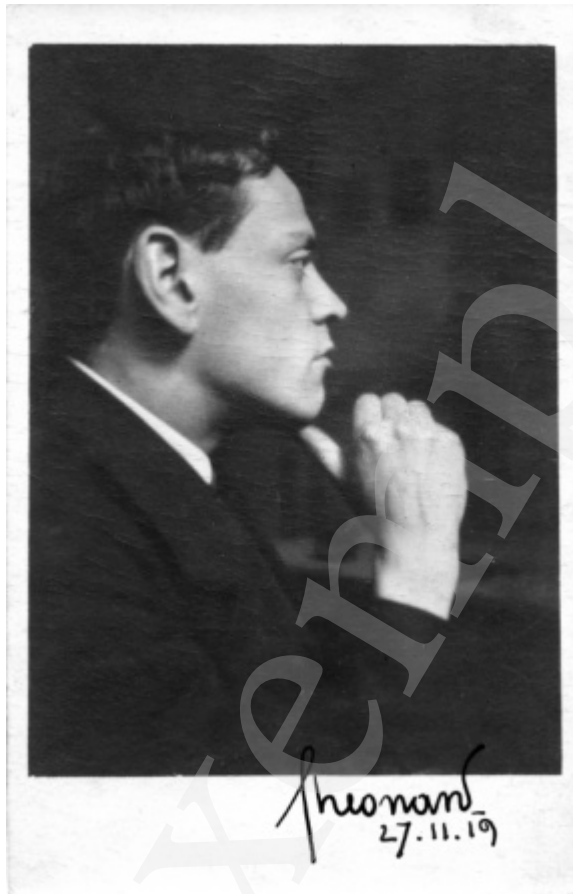
Met de hernieuwde aandacht voor de vernederlandsing van het middelbaar en hoger onderwijs was het artikel van De Bock goed getimed. Bovendien liet zijn aanklacht zien dat het taalprobleem zich niet alleen in het katholieke onderwijs voordeed. Ook op de athenea van de grote steden was het Frans nog zeer dominant. Met verregaande gevolgen. De Franstalige leraren hadden volgens De Bock voor de Nederlandstalige leerlingen geen enkele ‘opvoedingsrol’ en beletten zelfs ‘onze groei naar eigen aanleg’.⁴⁰

Het artikel veroorzaakte binnen het atheneum meteen veel opschudding. De verontwaardiging nam nog grotere vormen aan toen de leraren De Bocks pseudoniem hadden gekraakt en op weinig subtiele manieren lieten blijken niet van zijn praatjes gediend te zijn. Ze maakten De Bock het leven onmogelijk, zodat hij op 20 februari 1907 de beslissing nam om het atheneum dan maar te verlaten. Een dramatisch besluit, zo onderstreepte *Het Laatste Nieuws*, temeer daar het onwaarschijnlijk was dat de gedupeerde over de middelen beschikte elders ‘zijne al zoo ver gevorderde studiën te voltooiën en te worden wat hij worden wil, zonder daarom genoodzaakt te zijn – de Vlaming in zichzelf te wurgen of zich er aan bloot te stellen, dien in zich door anderen te laten wurgen *selon toutes les règles de la... pédagogie fransquillonne*’.⁴¹

De troebelen op het Antwerpse atheneum speelden zich vermoedelijk tamelijk ver van de belevingswereld van Stan af. Maar dat gold niet voor de andere leden van de Nederlandse Studentenkring, die vaak een verleden op het atheneum hadden. Het voorval schoot bij hen dan ook in het verkeerde keelgat. Zozeer zelfs dat zij op zaterdag 23 februari een groot aantal studenten, oud-leerlingen en vrienden optrommelden om eerst bij de woningen van de drie geviseerde leraren te gaan protesteren en later met honderdvijftig man sterk het atheneum binnen te dringen en op de binnenplaats luid hun ongenoegen over het voorval te laten blijken. ‘Jongens op voor ’t goede recht’, stond op het pamflet dat ze onder de leerlingen uitdeelden. Dat goede recht hield niet alleen in dat de ‘Wet van ’83’, die de gedeeltelijke vernederlandsing van het middelbaar onderwijs regelde, moest worden geëerbiedigd. Die wet liet veel te veel ruimte voor gesjoemel, zo was eens te meer gebleken en dus was er maar één oplossing: ‘ook geheel ’t Atheneum moet vervlaamscht’.⁴²

‘Wel gehandeld en bravo! jonge kloeke strijders’, prees *Het Laatste Nieuws* het optreden van de Nederlandse Studentenkring in zijn eerstvolgende editie.⁴³

Was dit voor Stan wat te veel van het goede? Of voor zijn ouders, die wellicht oordeelden dat een militant flamingantisch profiel hun zoon geen goed zou doen op de arbeidsmarkt? Hoe het ook zij, feit is dat Stan ontslag nam uit

Jos Léonard (Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis)

de NSK om zich in het vervolg volledig te richten op het afronden van zijn studie handelswetenschappen, met een kleine specialisatie in de economische situatie in Nederlands-Indië.⁴⁴

Auteurs, lutteurs en flandriens

Pol bekeek het allemaal van een afstandje. Stans avonturen in het Antwerpse studentenleven moeten voor hem even fascinerend zijn geweest als de religieuze toewijding van Pieter-Floris, al waren de strapatsen van Stan een stuk

minder ongrijpbaar. Zijn voorbeeld viel gemakkelijk te volgen. De studentenbeweging verschilde in weinig van de verenigingen die – weliswaar in de hogere jaren – ook op het Sint-Norbertusgesticht werkzaam waren.

Pol was bovendien niet alleen in zijn verlangen om zijn kindertijd achter zich te laten en door te stoten naar het spannende bestaan dat daar op zou kunnen volgen. Zoals steeds vond hij Jos Léonard aan zijn zijde. Ook Jos had een grote broer – de zes jaar oudere Edward – van wie hij wat typische studentengedragingen kon afkijken, waarvan behalve de alcoholische omzwervingen en de openlijke politieke protesten, die voorlopig nog buiten hun mogelijkheden lagen, het dwepen met Nederlandstalige literatuur het meest in het oog sprong. Gevoed door de voorkeuren van hun broers stonden Pol en Jos al snel op het schoolplein te ‘discussiëren’ over wie de betere schrijver was: Stijn Streuvels – de favoriet van Pol – of Willem Kloos.

‘Over de werkelijke waarde van de letterkundigen ging het natuurlijk niet,’ keek Léonard later op deze gesprekken terug, ‘enkel over de meerderheid: wie van ons bei had de grootste kunstenaar ontdekt...’

Het mocht dan aapjesgedrag zijn, de literaire interesse werd hierdoor wel verder aangezwengeld. Het duurde niet lang voordat Jos en Pol ook zelf iets probeerden te schrijven. Ze oefenden hun pen aan theaterstukken, herinnerde Léonard zich. ‘Polleken een klucht.’ Hij werkte er vooral tijdens de schooluren aan. Het blauwe schrift waarin Pol zijn blijspel met de titel *De muizejacht* krabbelde, verloor hij geen moment uit het oog. Het manuscript ging later verloren, maar Léonard herinnerde zich de crux van het stuk nog goed. Jan, een knecht, had de opdracht gekregen muizen te vangen. Toen zijn baas informeerde hoe het ermee stond, antwoordde hij: ‘Als ik die heb waar ik achter zit en nog een, dan heb ik er twee.’

Jos was onder de indruk van de vondst. Pol liet zich de lof graag welgevalen. Toch knaagde er iets aan hem. De grap waarvan Jos zo onder de indruk was, had hij van zijn vader geleend, biechtte hij een paar dagen later op. ‘Maar al de rest is van mij’, voegde hij er haastig aan toe.⁴⁵

Niet alleen literatuur wist de verbeelding van Pol te prikkelen. Hij raakte betoverd door alle populaire cultuur die Stan in zijn studiejaren het ouderlijk huis binnenbracht. Niet in de laatste plaats door de verhalen over de sterren van de nog prille eeuw: de helden uit de sport.

Worstelen behoorde bij de NSK tot de guilty pleasures die half serieus, half ironisch werden beleden. Niet zelden lieten de studenten hun bieravonden beginnen met een ‘partieke lutte’, waarbij het sportieve voorprogramma en

het in alcohol gedrenkte vervolg van de handelingen elkaar nog weleens wilden overlappen, met alle gevolgen van dien.⁴⁶ Wie weet heeft Stan zijn kleine broertje tijdens een kameraadschappelijke stoeipartij een paar grepen geleerd. Het duurde in ieder geval niet lang voordat Pol zelf bezeten was van de worstelsport.

‘Wij waren allebei sportief’, herinnerde zijn klasgenoot Jos Léonard zich. De twee vrienden maakten er een gewoonte van om na de zondagsmis in de schoolkapel naar de nabijgelegen vogelenmarkt te gaan om daar te kijken naar de worstelaars. Of ze wandelden verder, naar de rand van de stad, waar net buiten de oude dorpskernen van Berchem en Borgerhout een nieuwe omwalling was aangelegd, om vanaf deze verhoogde uitkijkpost naar het wielrennen te kijken in het velodroom van Zurenborg. ‘Het schoolreglement verbood dit’, aldus Léonard. ‘Maar Polleken wou niets van reglementen weten.’⁴⁷ In die jaren was Jan Olieslagers de grote held van het velodroom. Aanvankelijk fietste hij er heel wat punten bij elkaar. Later joeg hij er met zijn motorfiets van het lokale merk Minerva menig snelheidsrecord na, daartoe aangemoedigd door het publiek.

Sport was op zichzelf natuurlijk niets nieuws. Er werd al in georganiseerd verband gesport sinds de Grieken en de Romeinen, maar sport had pas betrekkelijk recent zijn intrede gedaan in de massacultuur. Sinds een aantal jaar hadden zich naast de klinkende namen uit het theater, de kunst en de literatuur ook helden uit de sport in het collectieve bewustzijn vastgezet. Dat was voor een deel te danken aan mensen als baron Pierre de Coubertin, die met hooggestemde ambities de sport naar voren schoven als middel om via lichamelijke arbeid de geest te bevrijden en uiteindelijk een toenadering te bewerkstelligen tussen de verschillende volkeren. Onder zijn aanvoering waren in Pols geboortjaar 1896 in Griekenland de eerste moderne Olympische Spelen georganiseerd. Belangrijker voor de snelle popularisering en internationalisering van de sport waren evenwel de initiatieven van een aantal gespecialiseerde Franse tijdschriften, die manieren zochten om de verbeelding van een groot publiek te vangen en daarmee de bereidheid te verhogen om een abonnement op hun blad af te sluiten. Zo organiseerde *Le Journal des Sports* in 1898 het wereldkampioenschap worstelen, een evenement waaruit gelijk een van de eerste grote Europese sporthelden tevoorschijn kwam: de Franse geweldenaar Paul Pons, die volgens Léonard ook in Antwerpen overal op grote affiches afgebeeld stond. Om hun relatief kleine krantje *l'Auto-Vélo* op de kaart te zetten verzonnen Henri Desgrange en Georges Lefèvre vijf jaar later, in 1903, een nog grotere

stunt: een wielervedstrijd van 2428 kilometer dwars door Frankrijk. Behalve het atletische vermogen van de deelnemers zou die race volgens Desgrange ook het technische vernuft aantonen van de mens in het algemeen en de Fransman in het bijzonder. Er waren immers moderne fietsen nodig om de waaghalsen over de nog nauwelijks bestrate wegen door Frankrijk te laten koersen, auto's om de wedstrijd min of meer in goede banen te leiden en moderne drukpersen om de heldenverhalen tussen 31 mei en 5 juli 1903 elke dag op de ontbijttafel van de lezers te krijgen. De grote sportevenementen die rond de eeuwwisseling ontstonden waren herauten van de zich ras moderniserende wereld.⁴⁸

Pol raakte helemaal in ban van de moderne legenden, die hij behalve van de affiches in de krantenwinkels en uit de kleine berichten in *Het Handelsblad* vooral kende uit wat Stan hem aanreikte. Het ging hem daarbij niet eens zozeer om de concrete resultaten van de beste worstelaars van het moment. Hij was te jong om op 10 maart 1906 naar de Hippodroom te gaan om daar wereldkampioen Pons het plaatselijke toernooi te zien winnen. Het waren de verhalen, of beter nog: het was het verhalen vertellen zélf, dat met hem aan de haal ging. De worstelaars die op de vogelenmarkt voor een paar franken de strijd met elkaar aangingen, groeiden in zijn fantasie uit tot nog grotere helden dan de internationale supersterren Paul – de kolos – Pons en Raoul – de beenhouwer – Musson. Een tijdlang beeldde hij zich in dat hij ondanks zijn kleine, tengere gestalte zelf een 'lutteur' van formaat was. Menig pauze nam hij het op tegen zijn klasgenoot Frank Danckaert, die volgens de getuigenis van Léonard ongeveer even groot was als Pol 'maar beter in 't vlees zat'.⁴⁹ Een echte winnaar was er volgens Léonard nooit, maar de hele klas ging op in het verhaal. Je maakte ofwel deel uit van team-Danckaert, ofwel van team-Van Ostaijen.

Van 't Karawed naar Ijenikalee

Wat bij Stan nog ontspanning was geweest, werd bij Pol een alternatieve manier om naar de wereld te kijken. Hij kon de plicht die zijn moeder en Pieter-Floriss vanzelfsprekend vonden wel voor een korte tijd aanvaarden, maar of het duren zou, was – zoals hij zich aan het begin van het schooljaar 1906-1907 bijna per ongeluk had laten ontvallen – af te wachten.

Pol begon langzaam in te zien dat het leven niet alleen werd voortgedreven door dat ene verhaal waar zijn moeder en zijn oudste broer zich zo aan hadden

V.l.n.r., staand: Pieter-Floris, Hubertina, Jef Goris, Pol, Stan; zittend: Hendrik en Maria
(Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis)

vastgeklampt, maar door een veelvoud aan verhalen. Naast de religieuze aanbidding ontstond onder aanvoering van met name de Franse sporttijdschriften de wereldse bewondering voor een nieuw slag helden.

‘Ach, wat heeft de sportpers toch grote mannen voortgebracht!’ verzuchtte de worstelgrootheid Paul Pons in 1908 aan het eind van zijn kleurrijke memoires. ‘In een paar jaar heeft ze er meer ontdekt dan er tot nu toe in al die eeuwen geschiedenis aan de bewondering van een verbaasde wereld geserveerd waren!’⁷⁵⁰ Dat had Pons scherp gezien. Hij had ook genoeg realiteitszin om te beseffen dat hij geen uitverkorene was. Hij had simpelweg zijn rol gespeeld in een systeem dat in staat was zichzelf voortdurend te verjongen. Hij was misschien de eerste internationale sportheld, maar hij zou zeker niet de laatste zijn. Er zouden altijd nieuwe mensen opstaan die de hoofdrol zouden opeisen in nieuwe verhalen.

Als Pol niet zijn eigen worstelkronieken bij elkaar fantaseerde, volgde hij samen met Stan het liefst de avonturen van de renners uit de Tour de France. In 1907 moeten ze dag na dag in de verslagen van *l'Auto* hebben gelezen hoe favoriet Émile Georget naar een haast zekere eindoverwinning reed. Totdat hij in de negende etappe, van Toulouse naar Bayonne, viel en in de hoop dat niemand het had gezien, de fiets van ploegmakker Gonzague Privat had aangenomen en zo de achtervolging had ingezet. Lucien Petit-Breton was er ondertussen vandoor gegaan en na een solo van bijna 250 kilometer als eerste over de meet gekomen. Daar bleek dat de organisatie wel degelijk had gezien dat Georget zijn fiets onreglementair had gewisseld. Hij werd helemaal onderaan in de etappe-uitslag gezet, waardoor zijn kansen op de eindoverwinning in één klap waren verdwenen. Petit-Breton rook zijn kans. Van de vier laatste etappes won hij er nog één. In de andere eindigde hij telkens in de top drie. De overwinning kon hem niet meer ontgaan.

In 1908 vroeg iedereen zich af of Petit-Breton, die het jaar ervoor uit de relatieve obscuriteit naar voren was gereden, zijn prestatie zou kunnen herhalen. Ook Stan en Pol konden haast niet wachten om de nieuwe avonturen van de renners te volgen, maar de zomer nam een heel andere wending. Stan zou zijn eerste werkervaring gaan opdoen, en wel bij de Compagnie Française de Commerce Africain (COFCA), helemaal in Conakry in Frans-Guinea. Dit was niet alleen een belangrijke kans voor Stan, maar een heuglijke gebeurtenis voor de hele familie. De Van Ostajens gingen vooruit in het leven. Eind mei verzamelden de trotse ouders het gezin om zich heen om deze mijlpaal te vieren. Dit gebeurde weliswaar gewoon thuis, in de Lange Leemstraat, maar om de sociale aspiraties van de familie nogmaals te onderstrepen was iedereen

gevraagd om in hun meest formele kledij te verschijnen. Maria en Hubertina hadden zich in het lang gestoken. De heren traden aan in rokkostuum. De inmiddels twaalfjarige Pol droeg het pak dat hij een paar weken eerder bij zijn eerste communie had gekregen. En Stan, de gevierde zelf, had voor de gelegenheid zijn smetteloos witte tropenuniform aangetrokken.

Voor Pol brak er een eenzame zomer aan, maar ook een zomer vol nieuwe verhalen. Tijdens zijn reis met de oceaanstomer Lucie Woermann schreef Stan een paar keer naar huis. Hij beschreef zijn indrukken tijdens een korte tussenstop in Las Palmas en verzamelde menu's en postkaarten 'met schoone zichten der verschillige landen van Afrika'. Stan kon wel vermoeden welke uitwerking zijn verhalen, menu's en ansichtkaarten op Pol zouden hebben. Als hij zijn broertje een beetje kon inschatten, dan zeilde hij in gedachten al de halve wereld rond.

Dat had er deels mee te maken dat een van Pols vroegste literaire ervaringen was veroorzaakt door een imaginaire reis.

'Eens waren wij het roerend eens,' herinnerde Jos Léonard zich over de jaren die hij met Pol in de schoolbanken had doorgebracht, 'namelijk toen wij op een landkaart de naam "Ijenikaleh" ontdekten.' Léonard vergiste zich waarschijnlijk. Jenikale is namelijk niet zozeer een plaats, maar de naam van het fort op het oostelijkste puntje van de Krim dat uitkijkt over de Straat van Kertsj en zo de verbinding tussen de Zee van Asov en de Zwarte Zee bewaakt. Het fort was in de schooljaren van Pol van Ostaijen en Jos Léonard al decennia in verval, maar figureerde in 1905 wel prominent in het gedicht 'Ijenikalee' van Lambrecht Lambrechts. In dat vers wordt een jongen ten tonele gevoerd die zo geestdriftig kan vertellen over de uithoeken van Europa met hun zangerige namen, dat hij de hele klas op sleeptouw neemt op zijn ingebeelde reizen: 'Hij kon zijn kleine boot, ja, dát vooral, / Door al de straten van Europa wenden, / Van 't Karawed naar Ijenikalee!'

Het loopt niet goed af met de jongen uit het gedicht van Lambrechts. Pol en Jos droomden niettemin weg op de melodie van de exotische naam. 'Die klanken troffen ons zo dat wij het woord gebruikten te pas en te onpas', schreef Léonard. 'De liefde voor die klanken was een eerste aangeven van zijn later dichter-programma.'⁵¹

Als één woord dit al kon veroorzaken, dan kon Stan zich wel inbeelden wat de uitwerking van zijn brieven en ansichten op zijn broertje zou zijn. 'Polleken, attentie dat gij er de timbers niet afdoet', schreef hij streng in een van zijn brieven.⁵² De postkaarten en de menu's waren bedoeld om zijn familie een

indruk te geven van wat hij op zijn reis allemaal tegenkwam, maar ze moesten uiteindelijk wel ongeschonden in zijn verzameling terechtkomen. Het was niet de bedoeling dat de postzegels in het album van zijn kleine broertje belandden, al begreep hij die reflex volledig. Ook het aanleggen van een postzegelverzameling was immers een manier om greep te krijgen op de ontelbare verhalen waaruit het bestaan was opgetrokken. Een postzegelalbum geeft de verzamelaar de mogelijkheid de wereld in al haar verscheidenheid netjes in één band te ordenen. Dat was althans het idee. Jaren later zou Van Ostaijen erachter komen dat dit nooit veel meer dan een illusie was geweest. ‘Ik kan geen postzegels verzamelen’, dichtte hij in ‘Vers 6’, toen hij er in Berlijn gedesillusioneerde aan twijfelde of er in het leven überhaupt wel zekerheden bestonden.

Maar dat was later.

Voorlopig was Paul nog Pol en verzamelde hij gretig alle verhalen die op zijn pad kwamen en die hem niet zelden door Stan werden aangereikt. Daar hoorde ook de nieuwe editie van de Tour de France bij. Op 13 juli 1908 vertrokken 114 renners op een tocht van 4488 kilometer, verdeeld over veertien etappes, langs een route die grofweg de buitengrenzen van Frankrijk volgde. Lucien Petit-Breton vertrok deze keer als huizenhoge favoriet. De vlakke winderige wegen van Noord-Frankrijk waren zijn favoriete terrein. De tweede etappe trok hij dan ook meteen naar zich toe, maar het was nog een heel eind en hij moest de Alpen nog over zien te raken. Het verleden had uitgewezen dat hij daar altijd heel wat plaatsen verloor.

Duizenden kilometers van huis wilde ook Stan niets missen van de avonturen van de renners in de tour.

‘Polleken moet mij den *Auto* opsturen van den 5 of 8 augustus,’ schreef hij al op 29 juni, ruim een week voor het *grand départ* in Parijs, ‘hij zal ’t wel weten wanneer den “Tour de France” gedaan is.’⁵³

De Tour eindigde dat jaar op 9 augustus. Het had er in de Alpen-etappes voor favoriet Lucien Petit-Breton inderdaad even penibel uitgezien. In de ritten naar Lyon, waar de renners in een sneeuwstorm belandden, en Grenoble maakte vooral François Faber een sterke indruk. Maar de Luxemburger slaagde er nooit echt in Petit-Breton af te schudden. Met vijf etappe-overwinningen schreef Petit-Breton de ronde met overwicht op zijn naam. Hij was de eerste renner die de Tour twee keer wist te winnen.

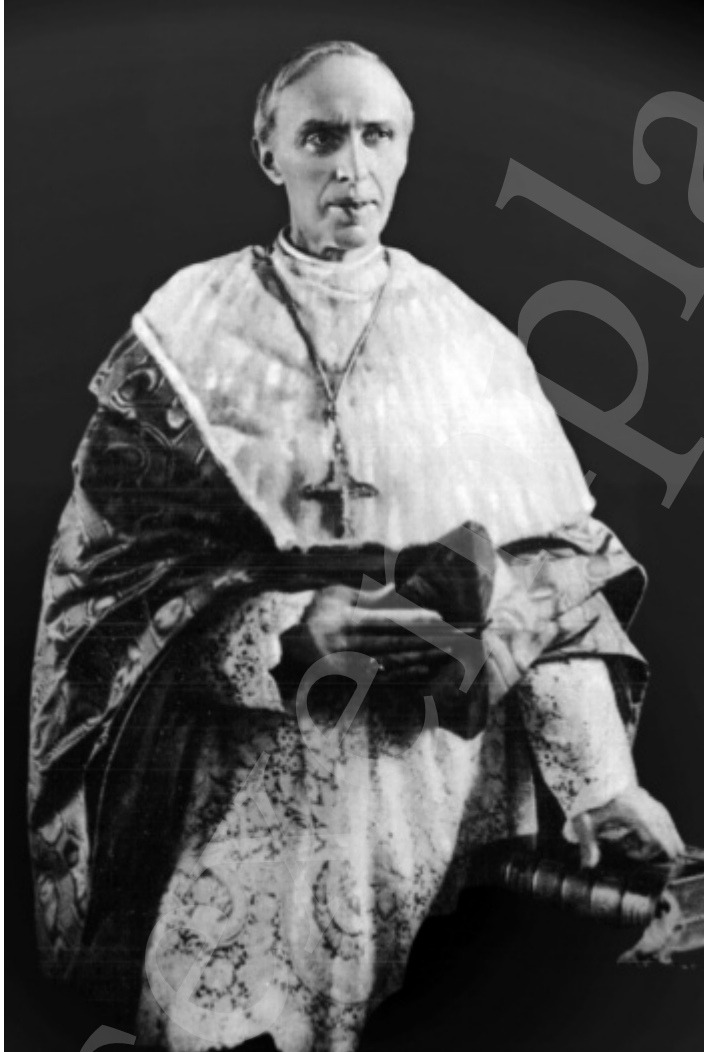
Godsdienst & Vorst & Staat

Machtsvertoon en klein verzet 1907-1909

Het beloofde een bijzondere dag te worden. Heel Antwerpen leek naar de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te zijn gekomen. Laatkomers maanden hun stadgenoten een beetje in te schikken op de gladgepolijste banken. In de zijbeuken namen sommigen er genoegen mee de gebeurtenissen staand te volgen. Een enkeling wierp een ongeduldige blik op de lege banken vooraan in de kerk, maar begreep meteen dat die plaatsen gereserveerd waren.

Het geroezemoes verstomde. De leden van de koninklijke harmonie 'De vrije Antwerpenaren' marcheerden in hun ceremoniële uniformen de kerk in. Zij droegen de vlag van de Vlaamsche Katholieke Schoolpenning. Achter hen volgde een groepje heren, waarin de verslaggever van *Het Handelsblad* onder meer Armand Segers, Frédéric Belpaire, Kamerlid Adelfons Henderickx en senator Louis Leclef herkende – allemaal 'ieveraars' voor het katholieke onderwijs. Ze namen plaats in de koorbanken, vlak voor de zangers die wat zenuwachtig heen en weer schuifelden. Vandaag zouden de liturgische gezangen voor het eerst volgens de nieuwe voorschriften van paus Pius x worden uitgevoerd, dat wilde zeggen zonder enige instrumentale begeleiding. Het pauselijke decreet ging pas op 1 januari in. Dit heette dus een proef te zijn, maar de koorleden voelden goed aan dat hun optreden bijdroeg aan de gewichtigheid van het moment.

Plots vulde de kathedraal zich met orgelklanken. Dit mocht ook onder de nieuwe voorschriften nog wel. Als er niet gezongen werd, kon het instrument naar believen worden ingezet om de juiste sfeer te creëren. De deuren zwaaiden weer open en maakten ruim baan voor een lange rij van priesters die plechtstatig door het middenpad naar voren schreden. Te midden van deze vloed aan zwarte gewaden viel de rijzige man met zijn kardinaalrode gewaad en bonnet extra op.

Staatsieportret van kardinaal Mercier

Het effect was even dramatisch als berekend. Wie de indruk kreeg dat nagenoeg alle geestelijken uit de Antwerpse agglomeratie deze morgen naar de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal waren gekomen om kardinaal Désiré-Joseph Mercier naar zijn bisschoppelijke troon op het hoogaltaar te begeleiden, zat er niet ver naast.⁵⁴

Godsdienst

Het kon op 24 november 1907 haast niemand zijn ontgaan dat het katholieke Antwerpen iets te vieren had. Zeker de elfjarige Pol van Ostaijen niet. Als hij al niet met zijn ouders aanwezig was in de kathedraal, zat hij na de mis toch zeker met spanning te wachten in de feestzaal van zijn nieuwe school, het aartsbisschoppelijke Sint-Jan Berchmanscollege. Hier zou zich een van de laatste hoofdstukken van de Antwerpse schoolstrijd voltrekken, in aanwezigheid van de kardinaal zelf.

Het Sint-Jan Berchmanscollege was op zich al een product van de schoolstrijd. Het college was in 1889, een jaar na de heiligverklaring van Johannes Berchmans, gesticht door de toenmalige aartsbisschop, Petrus Lambertus Goossens. Aanvankelijk ging de school van start in de Everdijstraat, maar het was vanaf het begin uitdrukkelijk de bedoeling dat het college zijn vestiging zou krijgen op de Meir, de hoofdader van de stad. Dit was een opzichtig vertoon van macht. In een stad waar het liberale bestuur de ene na de andere gemeentelijke school liet verrijzen, liet de prelaat van het land zien dat hij geen staatssteun nodig had om een prestigieuze instelling te stichten. Hij plantte zijn aartsbisschoppelijke college niet alleen midden in het centrum van de stad waar de liberalen alweer meer dan dertig jaar onafgebroken aan de macht waren, hij deed dat ook nog eens pal tegenover de ingang van de Handelsbeurs, het symbool voor de Antwerpse welvaart.

Het aartsbisschoppelijke stempel zorgde ervoor dat het Sint-Jan Berchmanscollege vrijwel onmiddellijk bekend kwam te staan als een modelschool. Zoals wel meer 'vrije scholen' adverteerde het college bij het begin van elk trimester uitgebreid in de katholieke pers om naar de gunst van zoveel mogelijk leerlingen te dingen. Of eigenlijk was het veeleer de gunst van de ouders van die leerlingen waarnaar gedongen werd. Voor een jaar op het Berchmanscollege betaalde je de ronde som van 100 Belgische frank. Dat was geen ondraaglijke last, maar ook geen bedrag dat iedere arbeider zomaar neer kon tellen, zeker niet als er meerdere kinderen waren in een gezin. Hoewel het college toegankelijk genoeg moest zijn voor de bredere bevolking, werd er toch een zekere exclusiviteit nagestreefd. Voor het geld mocht men ook wel iets verwachten. Terwijl het Sint-Norbertusinstituut, waar Van Ostaijen zijn schoolcarrière was begonnen, goed aangeschreven stond als voorbereidende handelsopleiding, gaf het Sint-Jan Berchmanscollege uitzicht op voortgezette studies. Hier werden de artsen, de advocaten en de priesters van morgen klaargestoomd en dat

was precies de ambitie die Hendrik en Maria van Ostaijen koesterden voor hun jongste zoon.

Pol was aan het eind van de zomer van 1907 ingeschreven aan het Sint-Jan Berchmanscollege. Hij kwam terecht in de zesde klas van de Grieks-Latijnse richting (men telde destijds terug van zes naar een). De overgang leek aanvankelijk soepel te verlopen. Het eerste jaar hielden Pols cijfers gelijke tred met de resultaten die hij op het Sint-Norbertus had behaald. Hij bleef dus een middelmatige leerling, die evenwel ook op zijn nieuwe school opviel door zijn grote talent voor de uitspraak van het Nederlands en de literaire voor-dracht.⁵⁵

De vraag die zich echter steeds nadrukkelijker stelde, was welk belang er op dit soort scholen aan deze vaardigheden werd gehecht. In zijn dagelijkse leven bediende Pol zich zonder veel problemen van het Nederlands, maar hij had ongetwijfeld al gezien dat dit in het bestaan van zijn veel oudere broers en zus niet meer het geval was. Naarmate een schoolcarrière vorderde, belandde het Nederlands steeds verder op de achtergrond. Pol had in de voorbereidende afdelingen van het Sint-Norbertusinstituut hoofdzakelijk in zijn eigen taal les gekregen, maar dat zou op het aartsbisschoppelijk college drastisch veranderen. Hier werden de leerlingen voorbereid op een leven in het bedrijfsleven, de rechtspraak, de wetenschap, of de kerk, allemaal omgevingen waar je met het Nederlands niet al te ver kwam. Pol kon de wereld om hem heen dus wel herinterpreteren op het ritme van een roman van Streuvels of een andere Vlaamse schrijver die hij kreeg aangereikt van zijn broer, maar de mensen die het verhaal schreven waarin de katholieke jeugd geacht werd te figuren, hadden een heel ander scenario in hun hoofd. Zij deelden Streuvels' fascinatie voor de langzaam veranderende verhoudingen tussen de mens en het land hoegenaamd niet. Opmerkelijk genoeg leken ze ook niet op de koppige oude boeren uit het werk van de West-Vlaamse schrijver, die tot het bittere einde vast blijven houden aan wat in hun ervaring altijd zo was geweest. De scenaristen van het prille twintigste-eeuwse België gaven minder om de traditie dan om de consolidatie van de macht.

Terwijl de leerlingen en andere belangstellenden op 24 november 1907 met spanning zaten te wachten op de komst van de kardinaal, pronkte achter in de feestzaal van het Sint-Jan Berchmanscollege het symbool van de jongste exploit in de voortdurende machtsstrijd. Voor de gelegenheid had de Katholieke Schoolpenning een glanzende 'trofee' laten maken, waarop tussen de orna-

menten de mijlpaal gegraveerd stond die vandaag op grootse wijze werd gevierd:

1876Fr. 1,004,078.71 1907

In iets meer dan dertig jaar tijd had de Katholieke Schoolpenning van Antwerpen ruim een miljoen frank opgehaald. Dat geld was primair bedoeld om katholieke arbeiderskinderen te vrijwaren van het goddeloze staatsonderwijs, maar dat was vandaag van ondergeschikt belang. Vanaf het moment dat kardinaal Mercier op de klanken van een 'Feestmars' de zaal had betreden en een koor van 'meisjes en knapen' op een melodie van Mendelssohn vervolgens een 'Hulde aan Zijne Eminentie' had gebracht, was het duidelijk: deze dag draaide om de prelaat van België en zijn visie voor de toekomst van het land.

Natuurlijk kregen de bestuurders van de Katholieke Schoolpenning de gelegenheid uit te leggen hoe hard ze door de jaren heen hadden gewerkt om uiteindelijk een miljoen bij elkaar te collecteren. Mercier overlaadde de organisatoren op zijn beurt met felicitaties voor het behaalde resultaat, maar hij had op deze feestdag toch vooral ook een belangrijke boodschap voor de jeugdige Antwerpenaren. Tot verrassing van de aanwezige journalisten sprak Mercier de overvolle feestzaal in het Nederlands toe. In zijn 'voortreffelijk Vlaamsch' bedankte hij de Antwerpse jongeren die hun zondagen opofferden voor het inzamelen van de 'onderstandspenningen' nadrukkelijk. Dit was volgens hem 'het verhevenste werk dat men zich verbeelden kan'. Maar hoewel er een belangrijke mijlpaal was bereikt, benadrukte Mercier dat de aandacht na deze triomfantelijke dag niet mocht verslappen.

'Want in de christene volksschool ligt de redding', zei hij met een lichte dreiging in zijn stem. 'Zij die nu niet biddend naar het kruis opzien, zullen er later vloekend de vuist naar opsteken.' Dat gold zeker hier, in de liberale stad aan de Schelde, waar de katholieke vorming permanent onder vuur lag.⁵⁶

Pol was vertrouwd geraakt met de voortdurende Antwerpse schoolstrijd. Toch zal hij niet in detail begrepen hebben welk geraffineerd steekspel Mercier hier onder zijn ogen had opgevoerd. De kardinaal had zich namelijk wel gericht tot de leden van de Schoolpenning en de aanwezige jeugd, maar op het erepodium zat minstens één hoogwaardigheidsbekleeder die zich bijzonder aangesproken zal hebben gevoeld.

De 'meetingist' Adelfons Henderickx maakte zich al sinds 1903 als Antwerps

gemeenteraadslid en sinds een jaar ook als Kamerlid sterk voor de taalwetten van het land. Hij hamerde erop dat de bestaande wetten op het gebruik van het Nederlands in het leger, in de rechtszalen en in de scholen moesten worden geëerbiedigd en pleitte steeds nadrukkelijker voor het invoeren van nieuwe, uitgebreidere taalwetten. Met zijn charme en welsprekendheid had hij met name onder de Antwerpse kleine burgerij in korte tijd voor een flinke opleving van Vlaamsgezindheid gezorgd. In deze klasse vond je mensen die hogerop wilden in het leven, maar lang niet altijd bereid waren daarvoor hun taal op te geven.

Samen met zijn partijgenoot, Edward Coremans, had Henderickx zich in het parlement en daarbuiten de voorbije twee jaar sterk gemaakt voor een gevoelige herziening van de taalwet van 1883. Deze wet bepaalde dat in het staatsonderwijs in ieder geval de vakken Nederlands, Duits, Engels, het gecombineerde vak aardrijkskunde en geschiedenis en het eveneens overkoepelende vak wetenschap in het Nederlands moesten worden gegeven. Het katholieke onderwijs was in principe niet aan deze wet gehouden, maar paste onder druk van de Vlaamsgezinde stroming in de eigen gelederen een variant van deze regels toe. Het probleem was echter dat er op de Vlaamse colleges gretig gebruik werd gemaakt van de vele bepalingen en uitzonderingen die in de wet waren opgenomen. Er moesten namelijk wel leraren voorhanden zijn die in het Nederlands konden doceren. Zolang die niet werden gevonden (en daar zorgde men uiteraard wel voor) bleef de wet een dode letter. Een veelgebruikt excuus was ook dat men vergeefs zat te wachten op geschikte Nederlandstalige leermethodes voor met name de exacte vakken, waarvoor in het Nederlands nauwelijks een adequaat begrippenapparaat zou bestaan.

En dan was er nog de kwestie van het recht op onderwijs in de moedertaal. In een stad als Antwerpen sprak een derde van de leerlingen thuis Frans. Als Nederlandstaligen recht hadden op onderwijs in de eigen taal, dan hadden de Franstaligen dit ook. Op de athenea van de grote steden werd dit probleem opgelost door zogenaamde ‘Walse afdelingen’ te stichten, waar onverminderd in het Frans werd lesgegeven. Zoals Eugène de Bock had aangetoond, had dit ook zijn weerslag op het onderwijs in de Vlaamse afdeling. Op de colleges werd de kwestie vaak anders aangepakt. Hier koos men ervoor om het onderwijs niet zozeer te vernederlandsen, als wel tweetalig te maken. De lesstof werd in die aanpak vaak in het Nederlands ingeleid, maar verder overwegend in het Frans uitgewerkt, waardoor het Nederlands toch weer naar de achtergrond verdween.

Het wetsvoorstel van Edward Coremans moest hier een einde aan maken. Hij pleitte voor de ondubbelzinnige vernederlandsing van het middelbare én

het hogere onderwijs en vond een aantal jonge partijgenoten, zoals Adelfons Henderickx, en een groot deel van de populaire katholieke pers aan zijn zijde. De vernederlandsing van het onderwijs was onder de katholieke Antwerpenaren al lang geen controversieel onderwerp meer. De breed gedragen campagne die ondertussen al jaren werd gevoerd, had in zoverre effect dat zij de kerk in ieder geval dwong tot een antwoord.

Toen Désiré Mercier in februari 1906 tot aartsbisschop van Mechelen werd gewijd (een jaar later werd hij benoemd tot kardinaal), was dit het eerste dossier waarover hij zich ontfermde. Zich bewust van de gevoeligheid van de materie ging hij zeer methodisch te werk. Mercier vroeg eerst de belangrijkste katholieke pleitbezorgers van Nederlandstalig onderwijs, zoals Marie-Elisabeth Belpaire en haar oom Frédéric, het onderwerp even te laten rusten. Hij probeerde zo ruimte te creëren om te peilen naar de hervormingsbereidheid bij de bisschoppen en het katholieke establishment. Die ruimte werd Mercier gegund. In het verleden had hij zich verschillende malen positief uitgesproken over het Nederlands als cultuurtaal. De katholieke Vlaamse beweging had dus wel vertrouwen in hem. Maar na een paar maanden bleek Merciers consultatieronde niet veel te hebben opgeleverd. De kardinaal bleek bovendien ook weer niet zo begaan met de Vlaamse bezorgdheden dat hij zo vroeg in zijn pontificaat een doorbraak wilde forceren. In zijn *Bisschoppelijke onderrichtingen* van september 1906 hield hij weliswaar een pleidooi voor de erkenning van het Nederlands als cultuur- en spreektaal, voor de omvorming van de Vlaamse dialecten naar een standaardtaal én voor de noodzaak van het aanstellen van vaardige Nederlandstalige leraren, maar daar bleef het bij. Het onderwijs op de colleges bleef tweetalig en het aantal uren dat verplicht in het Nederlands moest worden gedoceerd, bleef steken op ‘*approximativement*’ acht. Van Vlaamse leergangen op de universiteiten kon in Merciers ogen al helemaal geen sprake zijn. Nederlands was onbruikbaar als voertaal in de internationale handel en totaal ongeschikt om wetenschap in te bedrijven. Volgens die redenering zou hoger onderwijs in het Nederlands de Vlaming veeleer achterstellen dan helpen.⁵⁷

Mercier was ervan uitgegaan dat daarmee de kous af was. De aartsbisschop had gesproken, de priesters zouden hem als vanzelfsprekend volgen, daarna zouden ook de gelovigen wel weer in de pas gaan lopen, zodat de enkele koppige politicus als vanzelf een roepende in de woestijn zou worden. Maar dat gebeurde niet. De beslissing was zo onbegrijpelijk dat katholiek Vlaanderen haast over de hele lijn bleef morren. Het Davidsfonds, de grootste culturele katholieke vereniging van het land, bleef achter de eis voor de vernederlandsing

van het middelbare en hogere onderwijs staan en ook in de Kamer werd de strijd niet zomaar opgegeven. Coremans en Henderickx wilden juist nu doorpakken. Om de steun voor hun wetsvoorstel te vergroten gingen ze een alliantie aan met liberale politici als Leo Augusteyns en Louis Franck. Een strategie die ze op veel kritiek kwam te staan.

‘Men verwijt ons met andersgezinden aan te spannen’, riep Henderickx op 27 mei 1907 tijdens een gezamenlijke betoging voor de wet-Coremans. ‘Daaraan kunnen wij toch niet misdoen, als wij zien hoe M. Woeste de hand geeft aan liberale Franskiljons, hoe de *Bien Public* onder een deken slaapt met de *Etoile Belge!*’⁵⁸

Als Charles Woeste, de leider van de katholieke partij, Franstalige liberale politici mocht paaien en het de Franstalige katholieke pers was toegestaan samen te spannen met hun liberale tegenhangers, waarom zouden de Vlaamse katholieken dat dan niet mogen?

Toch was dit precies wat kardinaal Mercier de overrijverige Henderickx tijdens de ‘miljoenviering’ in het gezicht wreef. En niet geheel onterecht. De behandeling van het wetsvoorstel van Coremans werd in het parlement eindeloos vertraagd, waardoor de campagne er nooit echt in slaagde zijn momentum vast te houden. Zo eensgezind als de Antwerpse katholieken en liberalen in het voorjaar waren opgetrokken, zo genadeloos waren de lokale verkiezingen in oktober van hetzelfde jaar geweest. De liberalen waren samen met de socialisten naar de kiezer getrokken in een zogenaamd antiklerikaal kartel. Dit, in de ogen van de katholieken, duivelse verbond had de katholieken de zoveelste nederlaag bezorgd, wat op een pijnlijke manier het ongelijk van Henderickx bewees.

De nederlaag was nog vrij vers. Een groot deel van de aanwezigen zal dus haarfijn hebben aangevoeld dat Mercier onder meer Adelfons Henderickx in het vizier nam toen hij tijdens de feestzitting waarschuwde voor de precaire toestand waarin het Antwerpse katholicisme verkeerde. De taal was niet de essentie van het katholieke leven, liet de kardinaal verstaan. Zijn keuze om de zaal in het Nederlands toe te spreken, bleek een tactische meesterzet. Voor de gelegenheid wilde hij namelijk best toegeven dat het Nederlands met respect moest worden behandeld. Hij was zelfs bereid te laten zien en te laten horen dat de taal waardig genoeg was voor een bisschoppelijke zegen. Zolang de Antwerpenaren maar begrepen dat zij zich moesten blijven verzetten tegen de liberale en socialistische politiek en hun goddeloze onderwijs.

‘In het christen onderwijs ligt vooral de toekomst van Antwerpen’, besloot Mercier zijn korte toespraak in zijn vermanende Nederlands.

Zonder het woord uit te spreken, maakte Mercier duidelijk wat hij van de Antwerpse katholieken verwachtte: loyaliteit. En die loyaliteit kreeg hij ook. Toen Mercier halverwege de feestzitting het Sint-Jan Berchmanscollege verliet (hij werd nog verwacht bij de opening van een tentoonstelling in Brussel), hieven de aanwezigen een lied aan dat wel vaker werd gezongen bij bijeenkomsten van de Schoolpenning. Het maakte gebruik van de melodie van de Vlaams hymne 'De Vlaamse Leeuw'. Normaal gesproken gaf dit de tekst een extra strijdbare dimensie, maar na de toespraak van Mercier kreeg het gezang een haast ironische ondertoon. Het refrein met de bekende regels 'ze zullen hem niet temmen / die fiere Vlaamse leeuw', had zich namelijk wél laten temmen. Door de feestzaal klonk uit honderden kelen:

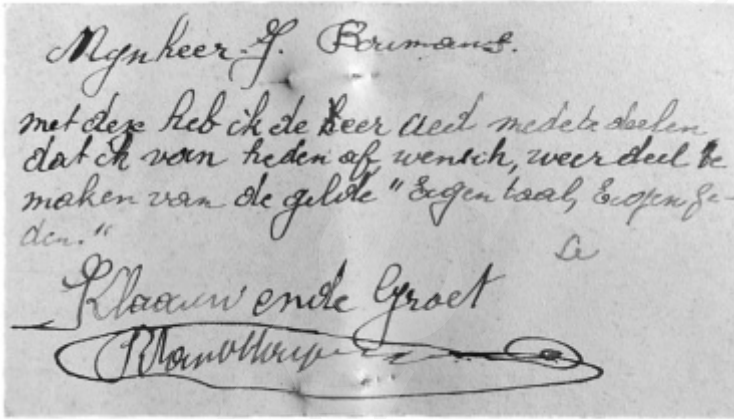
Zij zullen haar niet hebben
de schone ziel van 't kind.⁵⁹

Klaauw ende Groet

Het machtsvertoon van kardinaal Mercier moet Pol inmiddels bekend zijn voorgekomen. Het optreden in de feestzaal van het nieuwe college was een schoolvoorbeeld van de politieke onwil waartegen volksmaatschappijen en studentengilden zich sinds een paar jaar verzetten. Dit was de reden waarom Stan eerst op het Sint-Norbertus en later op het Hoger Handelsgesticht zijn nek had uitgestoken in flamingantische verenigingen. Blijkbaar zonder al te veel resultaat. Want het zal Pol niet zijn ontgaan dat Mercier zijn generatie had opgedragen zich braaf te schikken in de hun opgelegde rol in het 'Grote Zirkus van de H. Geest', zoals hij dit theater later zou noemen.

Maar wat doe je als je net je eerste stappen hebt gezet in een intimiderende nieuwe omgeving? Pol had het de eerste maanden op het Sint-Jan Berchmanscollege ongetwijfeld vooral druk met het bevechten van zijn plek op de apenrots die elke middelbare school onvermijdelijk is.

Na de zomer van 1908, de zomer die hij wegdromend boven de exotische brieven van zijn broer en de verslagen van de monsterritten in de Tour de France had doorgebracht, begon er echter iets te veranderen. Pols cijfers kelderden. Alleen zijn opstel voor Nederlands zou aan het eind van het jaar een vermelding krijgen (een vierde prijs). De rest was het vermelden niet waard. Een modelleerling was Pol nooit geweest. Dat zou hij ook in de jaren die volg-

Voor- en achterzijde van het visitekaartje dat Pol van Ostajen als twaalfjarige bij zich droeg (Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis)

den niet meer worden. Het lag niet aan zijn intelligentie of nieuwsgierigheid, daar waren zijn leraren het over eens. Pol las meer dan om het even welke leerling. Tegelijkertijd begon hij het echter hoe langer hoe moeilijker te vinden om zich over te geven aan het officiële curriculum. Naarmate de jaren vorderden, combineerde hij een haast onstilbare dorst naar kennis met een sterk ontwikkeld wantrouwen tegenover de aangeboden lesstof. Dit was deels het gevolg van een vroeg ontwikkelde drang naar zelfstandigheid, maar het had ook veel te maken met de steeds sterker wordende overtuiging dat het bestaande onderwijs niet op zijn behoeften was afgestemd. Het was uiteraard

aangenaam dat zijn Nederlandse opstellen bleven opvallen, maar het feit dat hij zich alleen voor dit vak voldoende uitgedaagd voelde, maakte duidelijk waar het manco in het aangeboden programma zat. Net als Stan voelde Pol een lacune in de lesstof die hij dringend moest opvullen.

Behalve koppigheid had Pol op zijn twaalfde nog niet heel veel wapens in zijn arsenaal. Maar hij had wel het voorbeeld van zijn broer. Doorgaans was een lidmaatschap van een culturele studiekering iets waar leerlingen pas in de laatste jaren van de middelbare school over na begonnen te denken. Bij Pol begon het al in zijn tweede jaar te kriebelen. Ergens in het vroege voorjaar van 1909 meldde hij zich aan bij het overkoepelende studentengilde Eigen Taal Eigen Zeden.

‘Met deze heb ik de eer Ued mede te delen dat ik van heden af wensch, weer deel te maken van de gilde “Eigen Taal Eigen Zeden”’, schreef hij aan Julius Boumans, de ‘deken’ van de organisatie.

In zijn eenvoud en onbeholpenheid is dit een intrigerende regel – vooral het woordje ‘weer’. Pol had immers nauwelijks tijd gehad om al een verleden te hebben met deze gilde. Of had hij zich in zijn eerste jaar op de middelbare school wellicht al eens aangemeld en vervolgens ook snel weer besloten dat de zondagse bijeenkomsten toch niets voor hem waren? Maar wat kon er in de tussentijd dan veranderd zijn? Hadden zijn ouders bij een eerste poging misschien bezwaar gemaakt en had hij – een jaar ouder en een jaar ongehoorzamer – besloten geen acht meer te slaan op hun bedenkingen? We komen er meer dan een eeuw later vermoedelijk niet meer achter.

Feit is dat het – ondanks het voorbeeld van Stan – in de familie Van Ostaijen nog steeds niet voor de hand lag dat Pol zich aanmeldde bij een Vlaamsgezinde leerlingenbond. Alleen al het kaartje dat hij gebruikte voor zijn lidmaatschapsaanvraag getuigde van een totaal andere sociale ambitie. Hij had zijn nog altijd wat onzekere pennenstreken op de achterkant van een visitekaartje gezet, waarop in een zwierige letter zijn volledige naam gedrukt stond: Leopold Van Ostayen. Alleen al het feit dat Pol op zijn twaalfde over een statig naamkaartje beschikte, zegt veel over het sociale zelfbeeld van de Van Ostaijens. Ze gedroegen zich niet meer als kleinburgers, of middenstanders, maar mikten duidelijk een klasse hoger. Dat Pols naam is geschreven in de spellingvariant – grote V, Griekse y – waartegen hij zich later fel zou verzetten, wegens te Belgisch, zegt minstens evenveel. Ondanks een zekere portie Vlaamsgezindheid die Stan het gezin had binnengebracht, toonden Hendrik en Maria zich nog altijd goede Belgen.

Pol van Ostaijen aan het begin van zijn middelbareschooltijd
(Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis)

Maar Pol meldde zich niet uit een opwelling aan bij Eigen Taal Eigen Zeden. Hoe kort het kattedelletje ook was, hij gaf er duidelijk blijk van te weten welke omgeving hij opzocht. De Vlaamse studentengilden riepen graag en vaak de herinnering op aan een ver en vervlogen verleden, waarin Vlaanderen volgens de gebruikte retoriek nog groots was. Die bloeiperiode strekte zich vaagweg uit van 1302, toen een leger van Vlaamse boeren, volders en wevers de troepen van de Franse overheersers wist te verslaan (of zoveel dacht men toch te hebben begrepen uit Hendrik Conscience's *De leeuw van Vlaanderen* (1838)), tot de zestiende eeuw, de Gouden Eeuw van Antwerpen, Gent en Brugge. Deze historische fixatie had tot gevolg dat er in dit soort verenigingen veel gebruik werd gemaakt van een middeleeuws begrippen- en beeldenarsenaal. Dit bewoog Pol er bijvoorbeeld toe zijn briefje af te sluiten met de pseudo-Middelnederlandse groet:

Klaauw ende Groet
PVanOstaijen⁶⁰

Het kaartje straalt meer branie uit dan beheersing, maar dat was ook precies wat de Sint-Jansafdeling nodig had. Na jaren van 'diepe sluimering', zoals het verslag van het schooljaar 1908-1909 het omschrijft, was de kring een jaar voordien 'uit haar slaap gewekt door den Vlaamschen kreet die alle studenten riep uit Vlaanderen'. De heroprichting van de Sint-Jansafdeling moet dus kort na het bezoek van kardinaal Mercier hebben plaatsgevonden en wordt in het verslag een direct gevolg genoemd van de campagne voor het wetsvoorstel van Edward Coremans. Dat betekende niet dat er meteen tientallen leerlingen stonden te dringen om hun zondagochtenden te gaan wijden aan de Vlaamse letteren. De afdeling 'stond op met weinige leden', maar was gedurende het lopende schooljaar versterkt met een tiental 'wakkere leden van Eigen Taal Eigen Zeden'.⁶¹ Onder wie dus Leopold van Ostaijen.

Hoewel ze niet meer bij elkaar op school zaten, lijkt Pol de stap te hebben gezet in overleg met Jos Léonard. Terwijl hij in het voorjaar van 1909 ineens erg actief werd bij de Sint-Jansafdeling, mengde Léonard zich vol enthousiasme in de discussies in de studentengilde op zijn school, de Norbertusafdeling. De jonge literatuurliedhebbers hadden een interessant moment uitgezocht om een eigen kijk op de cultuur te ontwikkelen. Dat gold zeker voor Pol, die zijn aandacht al moeilijk bij de lesstof kon houden en nu steeds meer aanleiding vond om zich vooral toe te leggen op zelfontwikkeling. Daar komt nog bij dat

het lidmaatschap van een studentengilde gold als een halve daad van verzet, met name op het Sint-Jan Berchmanscollege, waar de officiële Belgische vertelling met enige regelmaat op de poort klopte, zoals in 1907 met het bezoek van kardinaal Mercier. In het voorjaar van 1909 zou dit zich nog een keer herhalen. Deze keer ging het niet om de schoolstrijd, maar om de Congo-kwestie, een onderwerp dat voor de familie Van Ostaijen bijzonder actueel was.

Stuur mij ‘Het Handelsblad’ op voor de Congo kwestie

Toen Stan op 30 mei 1908 inschepte op de ss Lucie Woermann, op weg naar Frans-Guinea, stonden de kranten al maanden vol over de ontstane ophef over Congo-Vrijstaat. Na jaren van met name Britse diplomatieke druk werden de Belgische regering en koning Leopold II gedwongen tot een definitieve beslissing over de status van het immense Afrikaanse land. Congo was geen doorsnee-kolonie. Tijdens de Conferentie van Berlijn in 1885 was het gebied onder het persoonlijke bewind van Leopold II geplaatst. Voor het reilen en zeilen in zijn kroondomein hoefde de koning bij niemand verantwoording af te leggen, met alle gevolgen van dien.

Het duurde niet lang voordat er verontrustende geruchten uit Congo kwamen. Missionarissen en journalisten rapporteerden al in de jaren negentig van de negentiende eeuw over slechte werkomstandigheden. De Britse schrijver Joseph Conrad, die ooit naar Congo was gereisd in de overtuiging dat het kolonialisme een nobele onderneming was, verwerkte zijn afschuwwekkende ervaringen in zijn roman *Heart of Darkness* (1899). Maar de bal ging pas echt aan het rollen toen de Britse diplomaat en latere Ierse onafhankelijkheidsstrijder Roger Casement in 1904 een vernietigend rapport uitbracht. Hij concludeerde dat Congo-Vrijstaat geen staat was in de enge of zelfs in de brede betekenis van het woord. De machthebbers bekommerden zich totaal niet over de noden van de bevolking. Geweld was even willekeurig als wijdverspreid. Missionarissen hadden her en der wel wat schooltjes gesticht, maar eigenlijk was er geen onderwijssysteem in het land. En aan de openbare infrastructuur werd pas gedacht als het de commerciële ontginning van de rijke voorraad aan grondstoffen ten goede kwam. Want dat was de meest ontluisterende conclusie van het rapport: Congo werd niet bestuurd als een land, maar als een bedrijf, dat enkel en alleen was opgericht om de CEO ervan, Leopold van Saksen Coburg-Gotha, te verrijken.

Het rapport van Casement was vernietigend. Leopold had de verhalen over machtsmisbruik en zware lijfstraffen voorheen altijd ontkend, maar nu werd de internationale druk zo groot dat hij niet meer wegwam met vage beloften over hervormingen en beterschap. Hij zou zijn alleenheerschappij moeten opgeven. Eind 1906 was er in principe al een akkoord gesloten. De Belgische regering verklaarde zich bereid de verantwoordelijkheid over Congo over te nemen, maar de koning had nog twee volle jaren nodig om aan het idee te wennen. Hij vroeg zich in die periode onder meer af of hij niet toch een stukje van zijn kolonie zou kunnen houden. Niet eens om er zijn vakanties door te kunnen brengen, de soeverein van Congo-Vrijstaat zou namelijk nooit een voet in zijn kroondomein zetten, maar om het gezichtsverlies te beperken. Die hoop was ijdel. In de zomer en het najaar van 1908 eisten de Britten in steeds minder subtiele bewoordingen dat Leopold zich bij de feiten zou neerleggen en de heerschappij over Congo aan België zou overdragen.⁶² Voor het zover was, moest de Kamer het evenwel nog eens worden over de voorwaarden waaronder de 'naasting' van Congo zou plaatsvinden. Ook die debatten vonden plaats onder immense internationale druk.

Stan van Ostaijen had de Congo-kwestie maandenlang met bovengemiddelde interesse gevolgd. Vanaf de boot naar Afrika vroeg hij zijn ouders en zijn broer dan ook met klem om hem op de hoogte te houden van de ontwikkelingen. Niet dat hij van alle informatie afgesneden was. In de wereldpers werden de debatten in de Belgische Kamer op de voet gevolgd. Stan miste vooral zijn eigen *Handelsblad*. In de kakofonie van meningen wilde hij toch graag weten hoe zijn vertrouwde dagblad over de kwestie dacht. 'Stuur mij *Het Handelsblad* op voor de Congo kwestie', schreef hij nog voor hij in Guinea was aangekomen. 'Het onnoodige papier snijdt gij eraf.'⁶³

Er stond ook wel wat op het spel. De gangbare opvatting in Brussel was dat de kolonie België veel welvaart zou kunnen brengen, maar daar was lang niet iedereen van overtuigd. De sociaal-liberaal Paul Janson twijfelde er bijvoorbeeld sterk aan of België er wel in zou kunnen slagen de Congolese bevolking op een humane manier te laten werken op de plantages en in de mijnen. Er waren immers geen opleidingen en of de inlanders er na alles wat er was gebeurd nog heil in zagen om voor de Belgische bedrijven te gaan werken, was voor hem zeer de vraag. De kans dat de bevolking in opstand zou komen en België gedwongen zou worden het leger naar de kolonie te sturen, achtte hij levensgroot.

Ook de socialist Edward Anseele zag de stichting van Belgisch-Congo niet

zitten. Zijn bezwaren waren niet zozeer van praktische, als wel van ideologische aard.

‘Het kapitalisme heeft koloniën nodig,’ zei hij begin mei 1908 in de Kamer, ‘maar niet een land waar de nijverheid ernstig ingericht is.’ In landen waar de industrie op een degelijke manier was georganiseerd, was er aandacht voor de sociale omstandigheden van de werklieden en was de arbeid naar verhouding duur. Als het de bedoeling was een dergelijk systeem in Congo te installeren, dan zou dat veel geld kosten en die last was de gemiddelde Belg niet bereid te dragen.

‘De “kleine garnaal” wil niet lijden, en betalen, en sterven in Congo, om eenige groote heeren rijkdommen en schatten te bezorgen,’ zei Anseele met gevoel voor drama, ‘hij wil u niet helpen, de negers te bestelen, ten einde u rijk te maken.’⁶⁴

De terminologie die Anseele gebruikte, is niet die van vandaag, maar zijn punt was krachtig: kolonialisme is uitbuiting. Net als Janson zag hij de oplossing van de Congo-kwestie veeleer in de ‘internationalisering’ van het gebied, waarbij niet alleen de opbrengsten van de industrie, maar ook de verantwoordelijkheid voor de werkende klasse gedeeld zou worden door een internationale coalitie.

In het licht van dit soort fundamentele bezwaren tegen het kolonialisme probeerde de jonge handelsingenieur Stan van Ostaijen zijn positie te bepalen. En dus stonden Paul en zijn ouders in de zomer van 1908 niet alleen met de schaar in de aanslag gebogen over *l'Auto* om er de uitslagen van de Tour de France uit te knippen, maar legden ze ook een verzameling Congo-knipsels uit *Het Handelsblad* aan.

De grootste bekommernis van *Het Handelsblad* was dat er een ‘vaderlandse oplossing’ voor de kolonie zou worden gevonden. De socialistische bezwaren tegen het kolonialisme waren de krant een gruwel. Annexatie werd als de meest redelijke oplossing gezien. De redactie volgde hierin grotendeels het standpunt van de Katholieke Partij, al had men her en der ook wel wat kritiek. Zeker in het begin van de beraadslagingen in de Kamer benadrukte het dagblad dat men niet te licht over het onrecht mocht stappen dat de inlandse bevolking was aangedaan.

‘Ik geloof niet dat er ooit iemand is opgestaan om de wijze te verdedigen waarop de neger in onzen Congo door den Europeaan is behandeld geworden’, schreef ene Jaak op 2 juli 1908 in *Het Handelsblad*.

De toon van het stuk was typisch voor de manier waarop de krant de koloniale politiek tegelijkertijd kritisch benaderde, maar uiteindelijk toch ophe-